

Anmeldelser

Mikael Venge: Danmarks skatter i middelalderen indtil 1340. Dansk Skatthehistorie I. Told- og Skatthehistorisk Selskab 2002, 304 s. Danmarks skatter i middelalderen 1340-1536. Dansk Skatthehistorie II. Told- og Skatthehistorisk Selskab 2004, 435 s., løssalg 448 kr. pr. bind, abonnement 348 kr. pr. bind.

Told- og Skatthehistorisk Selskab har tidligere forestået udgivelsen af *Dansk Toldhistorie* i fem bind (1987-1990). Nu er turen kommet til en stor, samlet fremstilling af Danmarks skatthehistorie i seks planlagte bind, hvoraf de to første omhandler Danmarks skatter i middelalderen. Historikeren Mikael Venge er forfatter til begge bind, hvoraf det første udkom i 2002 og det andet i sommeren 2004.

“Det skattefrie paradis har nok aldrig eksisteret”. Således indleder Mikael Venge sin grundige, energiske og underholdende fremstilling af Danmarks skatthehistorie fra de tidligste tider frem til reformationen. Så langt tilbage vi kan skue har danske bønder og borgere betalt en mangfoldighed af faste og ekstraordinære skatter til landets konge foruden talrige afgifter til verdslige og gejstlige godsejere.

Vi møder første gang Danmark og danskerne i de skriftlige kilder, da Danmark og Frankeriget var blevet naboer, efter at Frisland og Sachsen var blevet erobret af Karl den Store i slutningen af 700-tallet. Også Danmarks skatthehistorie begynder med danskernes forhold til kejseren mod syd. År 965 udstedte kejser Otto I et brev, der fritog kirkerne i Slesvig, Ribe og Århus for “enhver skat eller tjenesteydelse” og for alle krav “fra vore grever eller skattefogeder”. Brevet stammer fra et tidspunkt, hvor kejseren støttede den kristne mission, der udgik fra ærkesædet i Bremen, og selv om flere af de tidlige danske konger aflagde troskabsed til den tyske kejser, er det ifølge Venge ikke ensbetydende med, at kejserens skattefogeder i virkeligheden opkrævede skat i Danmark.

Det gjorde til gengæld middelalderens danske konger. Kongens opgave var at opretholde den indenlandske fred og forsvare riget mod udenlandske fjender. Som modydelse havde kongen siden hedenold krav på krigstjeneste, tvangsarbejde og underhold til sig og sit følge.

Krigsledingen forvandlede i løbet af 1100-tallet til en skat, der i landskabslovene fremtræder som den centrale skat. Stud dukker op omkring 1200. Måske afløser den natholdet, forpligtelsen til at underholde det omrejsende kongelige hof, der som en græshoppeværn spiste sig gennem landet. Leding og stud var den ældre middelalders hovedskatter og var endnu ved overgangen til senmiddelalderen synonym med den faste årlige skat til kongen. Hertil kom en lang række af andre skatter og afgifter. En naturlig inflation bevirkede, at en skattebyrde, der oprindeligt forekom tyngende eller indbringende, alt efter synspunkt, med tiden blev lettere at bære og indbragte mindre. Men skattemyndighederne udviste også i middelalderen den fornødne opfindsomhed og indførte nye afgifter. Danmarksrekorden indehaves ifølge Venge af en bonde i Bølling herred, der 1498 figurerer i jordebogen med ikke mindre end 18 forskellige afgifter af sin jord.

Udover skatter og afgifter havde kongemagten indtægter fra krongodset og ret til bøder fra dømte lovovertrædere. Ikke mindst retsbøderne udgjorde en væsentlig indtægtskilde, som dog i nogen grad mindskedes i takt med at verdslige og gejstlige godsejere i stigende omfang overtog retten til at oppebære bøderne fra deres egne fæstebønder.

Fra de første skriftlige kilder dukker op i 900-tallet finder vi spredte oplysninger om forskellige former for skatter. I Knud den Stores England fandtes et yderst effektivt skattesystem, og også i 1000- og 1100-tallets Danmark fremtræder beskatningen som en given sag. Venge opfatter ikke de mange forskellige skatter og afgifter, der omtales i kilderne fra disse århundreder, som nydannelser, men mener, at skatter fra første færd indgik i det danske monarki som et bærende led.

En stor del af bind 1 bruges på den såkaldte Kong Valdemars Jordebog fra 1230erne, et værk som rummer en broget mangfoldighed af tekster. Jordebogen er fuld af gåder og mangt og meget virker uforståeligt. Alligevel giver Venges pædagogiske gennemgang god besked. Venge foreslår, at kortlægningen af kongens indtægter og gods skulle bruges under det kommende arveskifte, der sikrede Valdemar Sejrs sønner hver et fyrstelen allerede i faderens levetid.

På baggrund af jordebogens oplysninger tegner Venge et billede af Danmark omkring 1200

som et yderst velorganiseret og reguleret samfund med et net af lokalkendte embedsmænd. Den ældre middelalders samfund var et landbosamfund præget af gårde, som både var den ideelle driftsform og det ideelle skatteobjekt. Mønsteret brydes af storgodser, som samledes af verdslige og gejstlige stormænd, men fundamentalt var landskabet domineret af landsbyer opdelt i gårde. Skatterne kunne være tyngende, men Valdemarernes skattestat forudsætter eksistensen af en velstående og velbjerget bondestand.

Skatteoprævningen blev varetaget af kongelige fogeder, der bestyrede et herred eller sad på kongsgårde fordelt over hele riget. Venge konkluderer på baggrund af Kong Valdemars Jordebog, at skatterne blev aftalt lokalt mellem bønderne og kongens stedlige repræsentant, og det var muligt at entre om skatten. Desuden var et væld af særaftaler eller gamle skikke årsag til en lang række af lokale variationer i skatteoprævningen. Endnu i 1396 udskrives skatten med forskellig sats i hver landsdel og opkræves efter vidt forskellige principper, der må bunde i lokal tradition.

Betalingen skete ofte i naturalier som korn, flæskesider, lam, fjerkræ, laks eller honning. Var der uenighed mellem skatteyder og foged om kvaliteten af de leverede varer, kunne fogeden nægte at modtage skatten. Men man var ikke sart, hvad angår halvfordærvede madvarer.

Valdemar Sejrs død blev indledningen til en urolig periode i Danmarks historie, som endte med kongemagtens totale fallit og først blev afsluttet med Valdemar Atterdags genrejsning af riget. Men allerede Valdemar Sejrs løskøbelse fra det schwerinske fangenskab, der bragte Danmark på bankerottens rand, indvarslede den lange række af ekstraskatter, som kom til at præge senmiddelalderens skattehistorie. En medvirkende årsag til væksten i de ekstraordinære skatter var, at det kongelige skattegrundlag smuldrede. Skattefriheden til adel og kirke havde allerede ligget som en tikkende bombe under Valdemarernes skattesystem, og problemerne accelererede, da selvejerbønderne i stort tal deserterede som skatteydere ved at underlægge sig de skattefrie herremænd. Kampen mellem kongemagt og aristokrati om skattegrundlaget bølgede frem og tilbage gennem hele middelalderen.

Kongemagtens svar på de faldende indtægter var at udskrive nye ekstraordinære skatter. De ekstraordinære skatter havde ud fra kongemagtens synspunkt den fordel, at de ikke kun omfattede selvejere og kronfæstere, men også opkrævedes af adelens og kirkens fæstebønder. Et centralt punkt i afhandlingen, der især be-

handles i bind 2, er Mikael Venges påvisning af den regelmæssighed, hvormed de ekstraordinære skatter blev udskrevet lige fra 1200-tallet til 1500-tallet. Hvor den centrale ekstraordinære skat i 1200-tallet var plovskat, dominerede beder i 1300-tallet, mens 1400- og 1500-tallets betegnelse for de ekstraordinære skatter var hjælp eller landehjælp. Alle disse landeskatte faldt så regelmæssigt, at man dårligt kan kalde dem ekstraordinære.

Kongen måtte dog formelt bede Danehoffet eller landstingene om at bevilge den ekstraordinære skat. Kun tyranner kunne egenmægtigt indføre nye skatter, og tyranner levede livet farligt. Allerede under Knud den Hellige 1086 ser vi et oprør mod en "ny og uhørt skat", og også den senere historie kan opvise flere eksempler på skatteoprør. Hvis skatteoprævningen blev for hårdhændet, kunne bønderne finde på at gribe til våben. De kunne dog sjældent stå sig mod kongernes pansrede ryttere. Fra slutningen af 1300-tallet ser det ud til, at rigsrådet har tiltaget sig retten som skattebevilgende myndighed, hvilket helt utvetydigt slås fast med Christian I's håndfæstning 1448 og gentages i samtlige senere håndfæstninger indtil enevældens indførelse.

Bind 2 indledes med endnu en ekstraordinær skat, nemlig den sølvskat, som grev Gerhard i den kongeløse tid var i færd med at indkræve i Jylland, da han blev myrdet. Men man fjerner ikke en statsgæld ved at myrde kreditoren. Kort efter mordet blev den unge Valdemar Atterdag indsat som konge i Danmark som garant for, at gælden blev betalt. I nogle tilfælde generhvervede Valdemar Atterdag riget ved at betale panteherrerne ud af deres lensslotte, i andre tilfælde ved at hyre fremmede lejetropper til at erobre borgene. I begge tilfælde kom pengene fra ekstraordinære skatter betalt af danske bønder.

Det er naturligt, at Roskildebispens Jordebog fra 1370erne, der som en pendant til Kong Valdemars Jordebog fra 1230erne giver et enestående indblik i tidens skatteforhold, får en fremtrædende plads i fremstillingen.

Under Valdemar Atterdag kom den store pestepidemi, Den sorte Død, til Danmark, men Mikael Venge har kun hån til overs for de historikere, der tillægger pesten større betydning. Især med udgangspunkt i Sjællandske Krønike, som Venge ellers selv betegner som "Sorø Amtsavis", vælger han at underspile de vidnesbyrd om pestens hærgen, som vi trods alt har (eksempelvis forordningen fra 1355 med omtale af "den overvættede store befolkningsmangel i Danmarks rige"), ligesom de mange ødegårde, der optræder i kilderne, forklares som følger af tidens krigsbegivenheder. Denne anmelder

føler sig ikke helt overbevist af Venges argumenter.

Så snart Valdemar Atterdag havde konsolideret sin magt begyndte han en omfattende og langvarig ekspansions- og reduktionspolitik, hvor adelsgoods og tidlige krongods, som i de urolige tider var kommet i adelens besiddelse, blev vundet tilbage til kronen, en politik som fra 1396 blev fortsat af datteren Margrethe, der også på dette punkt var sin faders datter.

I midten af 1400-tallet vejede de faste skatter mindre tungt i det samlede statsbudget og størstedelen af proventet forsvandt utvivlsomt i administrationsapparatet. De faste skatter blev for en stor dels vedkommende ydet i naturalier og gik til opretholdelsen af de mange slotte og len. Selve den kongelige regeringsudøvelse var i virkeligheden baseret på de ekstraordinære skatter. Man betalte ikke skat til en fiktiv statskasse, men til bestemte, nøje definerede formål. I den forbindelse kan man med nutidige øjne undre sig over, i hvor høj grad kongen levede fra hånden i munden. Da en del af gæsterne ved kronprins Hans' bryllup 1478 endnu ikke var rejst hjem en måned efter brylluppet, måtte kong Christian sende nødskrivelser til sine lensmænd om straks at sende ham penge til at underholde gæsterne.

De sidste middelalderkongers tid var som forgængernes brolagt med ekstraordinære skatter. Skatteopkrævningen slog alle hidtidige rekorder under borgerkrigen Grevens fejde, hvor Danmarkshistoriens sidste middelalderår, 1535, sandsynligvis satte rekord i skatteudskrivning. Man skal dog huske, at skatterne navnlig hvilede på gårdene. De fattige, hele den talstærke underklasse, var faktisk skattefrie.

Mikael Venge går grundigt til værks. Man får indtryk af, at hver en sten bliver vendt og hver en kilde benyttet. Jævnligt brydes den bredt fortællende fremstilling af små historier om enkelte personers skæbne. Herved bliver skattheoriens samtidig en socialhistorie, der giver et spændende indblik i både konger, borgere og bønders levevilkår i middelalderen. De to bind giver god besked om middelalderens skatter, men indeholder samtidig mange oplysninger om samfundsofbygningen og den almindelige befolknings levevis.

Hvis nogen tror, at skattheorie er tørt stof, kan de godt tro om igen. Bøgerne er skrevet med humor og lune, bevidste anakronismer og henvisninger til nutidige forhold, som når kong Niels' afskaffelse af hirden sammenlignes med Glistrups telefonsvarer med russisk tekst, eller det lokale tingsaristokrati beskrives som "klesresiet af cigarrygende sognerødder og venstre-bønder".

Henrik Lerdam

Sissel F. Plathe & Jens Bruun: Middelalderlige altertavler i Haderslev Stift. Temaer og Katalog. Poul Kristensens Forlag 2003, 213 s., 340 kr.

Bogens består af et 41 siders katalog over middelalderlige altertavler og dele af sådanne fra Haderslev stift, indledt af ni specialstudier over tavlerne og deres sammenhænge, skrevet af en række kunsthistorikere og historikere. Disse 'temaer' udgør hoveddelen (144 s.) og kan på udmærket vis 'trække' på illustrationer hos hinanden og i kataloget. Yderligere rummer bindet noter, en samlet litteraturliste, en ordliste, en oversigt over helgener mm. og en sognefortegnelse med to kort. De talrige farvefotografier, der skyldes Jens Bruun, er gennemgående fine, enkelte dog noget mørke.

Artiklerne tager nok udgangspunkt i stiftets altertavler, men er i øvrigt ret alment anlagte. Lars Bisgaard lægger i afsnittet 'den historiske baggrund' ud med Haderslev stifts historie, der som bekendt ikke går længere tilbage end 1920, mens dets område i middelalderen hørte under hele fire stifter: Slesvig, Ribe, Odense og Århus. Det er ingen enkel historie at bringe sammen, men det gøres elegant, ligeledes afsnittets redegørelse for altertavlernes tilkomst ved sesestiftelser og indkøb fra kirkeværgernes side. Elisabeth Kofod-Hansens behandling af tavlernes typologi, form og funktion er væsentlig bedre end hendes fremstilling af samme emne 1983 (i bogen 'Løjttavlen', red Poul Svensson). Det er ikke let på få sider at gøre rede både for forholdene i stiftet og for en omdiskuteret international udvikling. Flere af de samme spørgsmål, bl.a. om altertavlernes liturgiske lukning og åbning, undersøges i Søren Kaspersens læseværdige bidrag om altertavlerne i liturgisk og andagtsmæssig kontekst. Her vises først og fremmest, hvordan billedkunstens 'andagtsliggørelse' gjorde sig gældende og med tiden trængte fra idealrene helt ind i højaltertavlernes midtskabe. Bidraget bygger videre på forfatterens artikel »Højalter, liturgi og andagt« fra 1999 (i hikuin nr. 26).

I det følgende afsnit behandler Sissel F. Plathe tavlernes værksteder og teknik samt deres senere skæbne. Ikke alt er her lige forståeligt, som når det hedder, at man i 1400-tallets Tyskland gik fra »kundeproduktion til vareproduktion«! Mon ikke der menes produktion på bestilling og produktion for ukendt marked? I spørgsmålet, hjemlig produktion eller import, udnyttes hverken altertavlerne selv eller litteraturen, og det er svært at se underbygning for konklusionen, at de fleste af stiftets altertavler og figurer skulle være importarbejder. Hvorfor

fremgår det ikke her, at den hidtidige kunsthistorie og senest Jörn Barfod (i sin disputats 1986) med gode grunde har kunnet bestemme i det mindste de ældre, højmiddelalderlige figurer som hjemlige arbejder?

Sissel F. Plathes og Jens Bruuns afsnit om grafiske forlæg bygger videre på Ulla Haas-trups studier af Løjtavlen forlæg (1983) ved at knytte stukne forlæg af bl.a. Albrecht Dürer og Martin Schongauer til passionsfremstillinger på seks af stiftets altertavler. Herpå gennemgår Jens Bruun de figurrige Golgatasener, der er hovedmotiv på et meget stort antal af altertavlerne, og sætter dem i forhold til fløjenes tilhørende passionsscener. Og samme forfatter behandler under overskriften »Kristi legeme og blod« forekomsten af en række specielt senkatolske motiver såsom Pietà, Nådestolen, Smertensmanden, Gregors Messe etc. Herefter præsenterer Sissel F. Plathe stiftets Mariaaltertavler, bl.a. med den gode iagttagelse, at to spejlvendte Mariafigurer fra Hammelev kirke ikke har hørt hjemme i en altertavle, men snarest har været opsat ryg mod ryg i en sjælden lysekroner. Udmærket, men hvorhenne er da systematikken? For så skulle de to figurer jo slet ikke have været medtaget i bogen og dens katalog – eller bogen skulle i stedet have heddet 'altertavler og lysekroner'. Sidst i rækken følger Hans Jørgen Frederiksen grundige behandling af tavlernes apostelrækker, nødhjælper og andre helgener. Der nås ganske langt med de såkaldte Nødhjælperhelgener, en tysk kult for 14 helgener, som blev anråbt hver på sine specialområder, og som i Danmark ofte blev til hele 15! Når vi i et kvægbrugsområde som det danske ser netop S. Leonardus glide ind som 'ekstra' Nødhjælperhelgen, mon så ikke det skyldes hans traditionelle anråbelse imod kvægpest?

Bogens katalogdel, der er opstillet efter provstier, fungerer udmærket som referencer for artiklerne, når det gælder billeder og basale oplysninger. Men som forskningsredskab er kataloget ikke meget bevendt. Beskrivelserne har karakter af små formelle øvelser, der hverken kommer væsentligt ud over, hvad der kan ses på fotografierne, eller hvad der for størstedelen af stiftet allerede foreligger beskrevet i Nationalmuseets grundlæggende katalogværk Danmarks Kirker. Altertavlernes tilskrivninger og værkstedsgrupperinger er behandlet ganske løseligt og uden nogen fornuftig relatering til tidligere forskning. Katalogomtalen af en Madonna fra Bjerning kirke er end ikke afstemt med Sissel F. Plathes eget bidrag om Mariaaltertavler, hvor figuren tildeles en afstamning fra nordtyske madonnaer i Doberan og Lübeck. I kataloget derimod henregnes den til »Fransk gotik«, og det hævdes, at bl.a. det »arkaiske«

smil skulle tyde på »hjemligt arbejde«. Derimod refererer kataloget ikke Erik Moltkes overbeviseende henvisning til en formidling fra Frankrig via Kølnerkunsten o. 1350 (Danmarks Kirker Sønderjylland 2805), som er kendt for netop det karakteristiske stive smil, der giver Bjernings madonna karakter.

I det, der skulle være katalogets forskningsstatus, skrives der altså nærmest som vinden blæser. Problemet herved er ikke blot, at der i så ringe omfang inddrages synspunkter fra litteraturen, men også, at vigtige kunsthistoriske bidrag slet ikke er benyttet og anført. Dette vil ikke gøre arbejdet lettere for fremtidige forskere, som kataloget jo vil svigte og meget let føre bag lyset i deres litteratursøgning. Et sjusket katalog kan være værre end intet katalog.

Disse kritiske bemærkninger til bogens systematik og 'apparat' må ikke skygge for bogens hovedkvaliteter, der ligger i illustrationerne og i de for størstedelen gode og interessante fagartikler. Haderslev Stifts altertavler er også fortjenstfuldt lagt ud på internettet, www.altertavler.dk, hvor det tillige ses, at bogen tænkes fulgt op for andre stifter, først for Odense Stift. En sådan serie kunne være til nytte for studiet og formidlingen af danske altertavler. Men der bør lægges en helt anden indsats i kataloget. Og man må spørge sig, hvor langt konceptet faktisk vil kunne bære. Er det tanken atter og atter at bede de samme eller andre fagfolk om at behandle sider af altertavlestudiet på baggrund af et nyt stifts altertavler?

Ebbe Nyborg

Palle Kousgaard: Vandmøllerne ved Salten Å. Forlaget Vinden Vender 2003, 175 s., 350 kr.

I det midtjyske søhøjland syd for Silkeborg løber Salten Å fra vest mod øst gennem Them Kommune, hvorefter den forenes med Gudenåen ved Mossø i Ry Kommune. I dag et naturskønt landskab, som skabt til rekreation, men engang et område hvor driftige mænd satsede ressourcer og penge på udviklingen af et industrieventyr, der i meget er at sammenligne med Mølleåens, for også i det midtjyske gav åløbet kraft, energi og muligheder. Den lidt dristige sammenligning mellem den storslåede udvikling ved Mølleåen og de mindre kendte projekter ved Salten Å, henter sin baggrund i Palle Kousgaards bog Vandmøllerne ved Salten Å. Palle Kousgaard er civilingeniør, landmand og altså også mølle- og lokalhistoriker, og udgangspunktet for bogen er både sympatisk og sundt:

Nemlig en årelang undren over og nysgerrighed efter at finde ud af, hvilken historie der har udspillet sig i et landskab, der "... er så smukt, at det næsten gør ondt," (s. 7) og ser ud som om det altid har været der. Efter at have kradset lidt i historiens overflade erkendte forfatteren, at områdets vandmøller var mødesteder og økonomiske kraftcentre, at møllerne og deres ejere dominerede egnens historie, og derfor en selvstændig skildring værd. Skildringen foreligger nu, tilsyneladende som første del af et ambitiøst projekt om egnens historie, om bønder, skove og tilplantning. Vandmøllerne ved Salten Å er en interessant og på mange måder læseværdig bog, men den har også sine mangler, der ikke ophæves af det indbydende udstyr.

Til den interessante og læseværdige del af bogen hører, at den indledes med en glimrende landskabsbeskrivelse og redegørelse for de særlige forhold der gælder for møllehistoriske kilder (s. 9-10), og med afsæt i disse, suppleret med landskabsstudier, gennemgås historien om møllerne ved Salten Å, om bygninger og ejerforhold, mølle for mølle. Særligt redegørelsen for Nørre Mølles genetablering (s. 17-21) er en god udviklingshistorie, ligesom beretningen om udviklingen af manufakturterne ved samme mølle (s. 49-52) rummer både dramatik og god lokal- og personallhistorie. Redegørelsen for vejforholdene omkring de gamle møller (f.eks. s. 104-108) viser forfatterens evne til at gøre interessante, grundige og frugtbare betragtninger af levn i landskabet, hvilket også gælder påvisningen af næppe synlige hustomter (s. 118). En virkelig god historie af næsten romanagtig karakter formidles fortrinligt (s. 123-127); et vanvittigt handlingsforløb, der bl.a. inkluderer forsøg på at finde og betale falske vidner m.m., grotesk i dets form, men et resultat af den grundighed, med hvilken Kousgaard er gået til værks i sine kildestudier. Der kan ikke være meget litteratur eller mange dokumenter i private og offentlige arkiver om møllerne ved Salten Å, der ikke har været i hænderne på Kousgaard.

Ikke desto mindre rummer Vandmøllerne ved Salten Å nogle alvorlige mangler. Rent teknisk skæmmes bogen af flere fejl, der ikke blot er irriterende, almindelige korrekturfejl, men hele sætnings- og afsnitsafslutninger, der er gledet ud (f.eks. s. 20, 88, 93, 100, 114, 157). Forfatteren har søgt at råde bod på dette ved udsendelse af et "bogmærke," der i øvrigt ikke medtager alle fejl, og ved redegørelse på sin hjemmeside, men der er dog stadig tale om graverende fejl i en bog. Et andet teknisk orienteret punkt, der har konsekvens for bogens læsevenlighed, er det besværligt opbyggede noteapparat, der henviser til en nummereret og ikke en alfabetisk ordnet literaturliste (s. 164-175), ligesom der ikke findes

en samlet fortegnelse over anvendte arkivalier. Disse skal findes i noterne, hvilket selvsagt har konsekvenser for overblikket. Og endelig forekommer det både inkonsekvent og irriterende, at forfatteren i bogens mange citater, der ellers er gengivet i original syntaks og i øvrigt er tro mod original stavemåde, anvender "å" i stedet for "aa." På det indholdsmæssige område, og derfor mere betænkeligt, er bogens store detaljeringsgrad både dens styrke og dens svaghed. Styrken er omtalt ovenfor. Svagheden er, at læseren til tider får fornemmelsen af at miste overblikket i de mange, lange og indgående redegørelser for lokalisering, ejere, skifter, handler, skøder, forsikringsopgørelser, hartkornsangivelser m.m.m., og endnu værre: At forfatteren også har mistet overblikket. Hvad skal vi egentlig med oplysningerne, ud over at få disse? Måske et eksempel er givet i.f.m. den minutøse gennemgang af Katrinedal i 1800-tallet (s. 67-69), der afløses af et kronologisk hurtigløb i nyeste tid kulminerende med et nærmest dagsaktuelt debatindlæg i bevaringssspørgsmål (s. 69, sp. 2). Men her er dog en slags konklusion. Det er der ikke på bogen som helhed. Brødteksten slutter med en kort gennemgang af "Andre møller" (s. 148-149), helt lakonisk. Der er ingen afslutning, ingen konklusion, intet forsøg på opsummering. Og det er en skam. Der er nedlagt et stort arbejde i bogen, der da også rummer potentiale til at læseren sidder tilbage med andet end spørgsmålet om, hvad vi egentlig skal bruge bogens mange møjsommeligt fremfundne oplysninger til. På den måde ligner Vandmøllerne ved Salten Å den klassiske "Af X Herreds" eller "Af Y Sogns" ejendomshistorie. Bogen har således uden tvivl interesse for folk med tilknytning til Salten Å, og for læsere med særlig møllehistorisk interesse, men de fleste almindeligt kultur- og lokalhistorisk interesserede vil nok stå af midt i en handel, en arvesag eller en taksering.

Vandmøllerne ved Salten Å har mange kvaliteter, men er også en underligt uforløst bog. Måske ildsjælen Palle Kousgaard vil gennemføre denne forløsning i et af de annoncerede projekter.

Henrik Gjøde Nielsen

Peter Carelli, Lars Hermanson & Hanne Sanders (red.): Ett annat 1100-tal. Individ, kollektiv och kulturella mönster i medeltidens Danmark. Centrum för Danmarksstudier III, Makadam Förlag 2004, 374 s., 240 svenske kr.

Antologien består af fjorten indlæg af fremtrædende danske og svenske middelalderforskere – arkæologer såvel som historikere. Bidragene udspringer af en konference i Höör i 2002 arrangeret af Centrum for Danmarksstudier ved Lunds universitet. Dermed giver værket ikke blot en kærkommen indsigt i 'Stand der Forschung' netop nu, men også en række bud på i hvilke retninger denne forskning kan tænkes at bevæge sig indenfor den nærmeste fremtid.

Det ligger implicit i titelvalget, at der her må være tale om et opgør, et nysyn, og den overordnede agenda for langt de fleste bidragydere er da også grundet i en kritik af en tidligere tradition og primært dennes fokus på det særskilt nationale og den 'statsmagt', der underbygger dette. Kort sagt, et opgør med en insulær, nationalt orienteret historieskrivning. Som modtræk ligger fokus, som undertitlen antyder, på sociale relationer og 'kulturelle mønstre'. Her viser det komparative udsyn, at Danmark (eller Skandinavien for den sags skyld) ikke udgør et særtilfælde i europæisk sammenhæng, og derfor retfærdigvis heller ikke bør behandles særskilt fra den overordnede europæiske udvikling. Danmark er en del af et Europa, der trods myriader af regionale afvigelser, er forenet i en fælles kulturkreds, som ikke udelukkende er defineret ved en fælles kirke. Også de sociale mønstre viser påfaldende ligheder. Bidragene er, som det ofte vil være tilfældet for antologier af denne type, meget forskellige; både i emnefelt, tilgangsvinkel og teoretisk dybde. Dette giver værket en kaleidoskopisk karakter, der ikke er uproblematisk når titlen nu er 'et andet 1100-tal'. For er der overhovedet tale om et 1100-tal her?

Almindeligvis har netop dette århundrede været det foretrukne når middelalderforskere, inden- såvel som udenlands, har søgt at beskrive de dynamiske træk i middelalderen. 1100-tallet er blevet fremstillet som en formativ vækstperiode, og der er kun yderst sjældent blevet stillet spørgsmålstejn ved det positive – ja progressive – ved de samfundsforandringer, der alt andet lige præger dette århundrede (blandt undtagelserne kan nævnes R. I. Moores studier, der netop forsøger at fremdrage de repressive elementer i den gennemgribende 'normalisering' af samfundslivet).

Selve den forudsætning, at de helt store forandringer netop skal findes i 1100-tallet, røres

der ikke ved. Her følger bogen den trend, der har præget også europæisk middelalderhistorie i det 20. århundrede, men som der i de sidste par årtier er blevet stillet grundigt spørgsmålstegn ved. Hvorfor så 1100-tallet? For Danmarks vedkommende er der den helt logiske grund til dette valg, nemlig at det skriftlige kildemateriale først her begynder at optræde i større mængde og i en form, der ligner den generelle europæiske skrifttradition. Alligevel bevæger adskillige af bogens bidrag sig ud over denne periodebegrænsning. Det der dækkes er snarere det der normalt betegnes højmiddelalderen med især udviklingen i anden halvdel af 1100-tallet som omdrejningspunkt.

Som det understreges i Hanne Sanders' introduktionskapitel indebærer majoriteten af antologiens bidrag en nuancering af forholdet imellem de to magtinstanser 'kongemagt' og 'kirke', men også imellem 'slægt' og 'individ' fra at se dem som modsatrettede til at påpege og analysere samspillet imellem dem. Alligevel hersker der langt fra enighed om, hvordan forholdet imellem disse entiteter bør opfattes, og kontrasten er måske størst imellem Peter Carellis og Lars Hermansons indlæg, der begge tager udgangspunktet i disse to forskeres respektive afhandlinger. Omdrejningspunktet for Thomas Lindkvists historiografiske indlæg er ligeledes disse to afhandlinger og de brud med traditionen, som deres forskelligartede tilgangsvinkler udgør, og det er derfor logisk at netop disse bidrag må fylde mest i en anmeldelse, der ellers må nøjes med at berøre overfladen.

Det understreges flere gange, at der er en grundlæggende forskel imellem arkæologers og historikers synsvinkler, netop eksemplificeret ved modsætningerne imellem Carelli og Hermanson. Men ingen af de to kan efter min overbevisning stå som eksempel på deres fags generelle træk. Faktisk forekommer det mig at de begge afviger ganske meget fra deres fags typiske profil.

Carellis overordnede tese er, at 1100-tallets Danmark er præget af en stigende kommercialisering, privatisering og individualisering indenfor samtlige samfundssfærer – af en udvikling præget af opkomsten af 'en kapitalistisk ånd', et begreb lånt hos sociologen Max Weber, som ellers koblede kapitalismens fremvækst med opkomsten af en protestantisk etik. Hermed antager fremstillingen form af et moderniseringsnarrativ og det store spørgsmål er da, om dette bidrager til ny indsigt i hvordan 1100-tallets samfund fungerede, på dets egne præmisser. Synet på perioden er stadig det, at der her ses en gennemgribende forandring præget af en konsolidering af magt (p.32), at en mundtlig kultur afløses af en skriftbaseret og der skelnes

stadig imellem kongemagt, kirke og aristokrati som udgørende stort set selvstændige magtsfærer. Uanset om man er enig i Carellis hypotese eller ej, er der dog noget der halter i udførelsen: Kildeudvalget er yderst selektivt og medtager netop de eksempler, der underbygger ovennævnte udviklingsnarrativ. Forfatteren skelner imellem denne nye 'kapitalistiske ånd' og et tidligere ideal, men er det ikke højst problematisk, at Carellis billede af dette 'ældre' ideal er uledt af læsningen af en tekst fra slutningen af 1100-tallet – nemlig beretningen om Guillaume le Maréchal? Denne tekst kan vel kun siges at udtrykke noget om et 'før', hvis man antager at den er gennemgribende anakronistisk? Hovedtesen underbygges af en række meget forskelligartede teksteksempler, men spørgsmålet om de anvendte eksemplers repræsentativitet berøres ikke, hvilket kan skyldes den overordnede forudsætning, at der her er tale om en 'tidsånd' der udtrykkes, og at forskerens implicite fornemmelse for denne ånd er argument nok for diverse til- og fravalg. Kildeudvalget og brugen af disse eksempler bliver ikke mindre problematisk af, at der på intet tidspunkt henvises til den latinske originaltekst – forfatteren synes at have læst teksterne i oversættelse – og i flere tilfælde slet ikke at have læst selv denne. Eksemplet på en 'kapitalistisk ånd', som er hentet fra Godric af Finchales helgenbiografi, fremstilles udelukkende på baggrund af sekundærlitteratur (primært opslagsværker), hvilket kan skyldes at Godric's biografi, en i øvrigt ganske kompliceret tekst, ikke foreligger i oversættelse. Carelli er tilsyneladende blevet opmærksom på tekstens eksistens via Henri Pirenne's brug af den og har overtaget dennes udlægning uden at have konsulteret kilden. Det er i hvert fald det indtryk læseren får. Denne tilgang er især problematisk, idet teksteksemplerne indgår i en analyse, hvori der lægges stor vægt på begrebsbrugen. Men hvordan kan man overhovedet foretage en sådan ud fra oversættelser og sekundærlitteratur? Diskussionen omhandler blandt andet begrebet 'gavmildhed'. Middelalderens forfattere opererer med adskillige begreber for dette (liberalitas, largitas, magnanimitas), der indebærer en lang række, ikke mindst moralske, konnotationer. De latinske betegnelser kan ikke reduceres til blotte udtryk for økonomiske transaktioner, og det er derfor afgørende, at man besidder et dybtgående kendskab til den latinske sprogbrug, hvis man ønsker at underbygge sin tese ved netop begrebsanalyser. Det ærgerlige ved denne type sjsuk er, at det i sidste ende sætter spørgsmålstegn ved den overordnede teses troværdighed. Dette er især ærgerligt, for det er forfriskende, at nogen tør fremstille en stor overordnet syntese, der både

medtager de mere vidtløftige åndelige og intellektuelle aspekter og inddrager de rent materielle og dagligdagsagtige økonomiske forhold i et bredt helhedsperspektiv. Det er nemt at lade sig provokere af Carellis brug af termen kapitalistisk i forbindelse med middelalderen, men det væsentlige må være, om begrebet er anvendt som analytisk instrument til at fremme forståelsen for det beskrevne samfund, og her er jeg ikke overbevist.

Lars Hermansons udgangspunkt er den hypotese, at slægtsskabsstrukturer (slægtsskab skal her forstås meget bredt) er de bærende i et 'institutionsløst' samfund. Hermanson afviser selv kirkens status som institution og kommer derved til at fremhæve træk, der almindeligvis har knyttet sig til billedet af et arkaisk samfund: direkte personkontakter, en social orden styret af bånd imellem grupperinger snarere end gennemskuelige, normative regelsæt. Jeg vil dog stille spørgsmålstegn ved denne noget 'primitivistiske' udlægning. Der er ingen tvivl om, at reciprokke strukturer, sociale grupperinger og bånd spillede en gennemgribende rolle i datidens samfund (som de i øvrigt stadig gør i dag), men den nærmest totale afvisning af institutioner og mere abstrakte magtinstansers indflydelse forekommer mig dog at være at gå for vidt. Min hovedanke i forbindelse med Hermansons bidrag er da også de til tider noget bastante generaliseringer. Det udtrykkes blandt andet på side 65, som en art selvindlysende sandhed (uden dokumentation), at middelaldermennesket ikke skelnede mellem en privat og offentlig sfære. Dette udsagn kan i høj grad diskuteres, jeg vil med baggrund i min egen forskning (europæisk ide- og lærdomshistorie) påpege, at der faktisk blev foretaget sådanne skel, og at denne skelnen er helt afgørende for forståelsen af den politiske ideologi – og opkomsten af en embedsmandsethos der i høj grad vægtede neutralitet og i øvrigt skelnede imellem embede og person – netop i denne periode delvist som et udspring af debatterne affødt af den gregorianske reform. Et ligeledes yderst problematisk udsagn er påstanden om, at middelalderens historieskrivere ikke havde noget begreb om fremskridt og historisk udvikling (s. 71). Nærværende anmelder vil påpege, at dette udsagn simpelthen ikke holder for nærmere granskning af middelalderens historieskrivning. I Hermansons fremstilling er kirken på det nærmeste afsakraliseret og biskopperne afklerikaliserede, og de kirkelige instanser fremstår primært som midler til at opnå magt i det omgivende samfund. Side 68 siges det om biskopperne, at de '*representerade först och främst sina respektive sociala nätverks intressen, snarare än att de stred för andliga*

ideologiske ståndpunkter. Ikke blot er udsagnet igen alt for bastant og generaliserende, det udtrykker også en overbevisning om, at der skulle fremstå en modsætning imellem disse netværks verdslige interesser og det religiøse og åndelige element. Som kirkefolk kommer de nævnte biskopper uvægerligt til at fremstå som religiøse hyklere, drevet mere af en 'vilje til magt' end af moralske principper. Og var det ikke netop den slags unuancerede udlægninger, man gerne ville gøre op med? Hermanson skriver sig op imod en tradition, der baseres på forestillingen om et oprindeligt 'slægtssamfund', og han køber heller ikke den udlægning, der baserer sig på en (ofte trestrengt) stændermodel. Men resultatet bliver, at højmiddelalderens samfund kommer til at fremstå som bestående af diverse mere eller mindre arbitrære grupperinger, hvori magtbegær snarere end ideologiske og institutionelle interesser er det styrende element. Hvor Carellis fremstilling til tider synes en anelse for idealistisk, så er denne udlægning snarere kynisk – og dette havde ikke behovet at være en følge af den yderst fornuftige betragtning at se 1100-tallets Danmark som et 'netværkssamfund' præget af horisontale såvel som hierarkiske relationer. Trods forsøget på nytænkning sniger der sig desværre en række gamle antagelser og fordomme ind. Disse bemærkninger til trods skal det dog understreges, at Hermansons bidrag ellers er både velargumenteret og velskrevet og fuldt ud overbeviser læseren om, at netop netværksanalyser er et yderst anvendeligt værktøj til at nærme sig en forståelse af, hvordan et samfund med løse institutionelle strukturer (retlige såvel som politiske) fungerede.

De to følgende artikler, af arkæologerne Katalin Schmidt Sabo og Anton Englert befinder sig på det helt konkrete materielle plan. Sabos artikel behandler et vigtigt aspekt af samfundsudviklingen, nemlig urbaniseringen, og fremhæver den fremvoksende bydannelse som den lokale elites projekt, men vel at mærke et projekt der indebar fordele for samtlige grupperinger i samfundet. Englerts bidrag om handelsskibene viser med udgangspunkt i det arkæologiske kildemateriale, at der i de danske farvande eksisterede et højtudviklet professionelt søhandelsnetværk – og dette vel at mærke før hanseaterne.

Nanna Damsholts indlæg undersøger maskulinitetsopfattelser med udgangspunkt i Vilhelm af Æbelholts brevsamling. Det påpeges, at klerikale mænd var nødsaget til at definere deres maskulinitet ud fra andre principper end dem, der normalt tilskrives 'det mandige', og den middelalderlige stereotyp der her fremhæves ligner i påfaldende grad den i nyere tid her-

skende. Vilhelm benævnes som munk, men er retteligen augustinsk kannik. Dette kan synes som en petitesse, men da bidraget netop handler om identitetsskabelse er det yderst væsentligt at holde sig sådanne forskelle for øje – i dette tilfælde ikke mindst fordi der i 1100-tallet netop pågik en heftig debat imellem munke og kannikker af både rent religiøst og magtpolitisk tilsnit. Det kunne have været ønskeligt, hvis en kønshistorisk veteran som Damsholt turde have kommet med et bud på de overordnede træk i udviklingen af kønsopfattelserne (mænd såvel som kvinder) i perioden, og ikke mindst hvorledes forskydninger inden for opfattelsen af køn kan ses i takt med de kulturelle og socioøkonomiske forandringer.

Det efter min mening mest vellykkede bidrag til antologien er Kim Esmarks. Med udgangspunkt i en række nærstudier af retstvister (*calumniae*) i forbindelse med donationer af land til Esum kloster, præsenteres en retsantropologisk analyse, der formår at fremdrage en lang række interessante facetter ved den sociale ageren i perioden. Den stadige dialektik imellem venskab og uvenskab, som fremvises i disse retstvister, udgør ikke en kilde til social ustabilitet, tværtimod skabes der social sammenhæng igennem de processer, som udløses af den oprindelige konflikt. At der netop er tale om ganske komplekse processer fremgår af, at nærstudiet viser, at donationen af land netop ikke er en afsluttet handling, men snarere igangsætter en kæde af forløb, der kan strække sig over forbløffende lange tidsspande og involvere en lang række aktører. Igen, som det ses i adskillige af antologiens bidrag, er den konkrete praksis derfor det centrale omdrejningspunkt: det er her inspirationen fra antropologisk teori ses mest tydeligt, og i Esmarks artikel mest gennemført. Derfor er det også fortolkningen af praksis, snarere end opstillingen af store modeller eller rammer for fortolkning, der er Esmarks primære ærinde. Styrken i fremstillingen ligger ikke blot i, at analysen er så konsekvent udført, men også at den indebærer et vigtigt komparativt aspekt: På baggrund af et indgående kendskab til fransk materiale af lignende art formår Esmark at vise at den konfliktkultur, som de omtalte *calumniae* er et udtryk for, har adskillige træk til fælles med den, som kan udledes af det franske kildemateriale.

Michael H. Geltings bidrag er en lærd omfortolkning primært af formålet med tilbivelsen af 'den første danmarkshistorie', Roskildekrøniken, på baggrund af en rekonstruktion af begivenheder, omdateringer og et dybtgående kendskab til periodens kildemateriale og den danske historikertradition. Men bidraget rækker langt

videre: Den nytolkning, som Gelting her præsenterer, og som viser at Roskildekroniken udspringer af umiddelbare politiske og endog individuelle interesser, snarere end ønsket om at skrive 'Danmarks historie', har vidtrækkende konsekvenser for forståelsen af en lang række aspekter af den politiske udvikling – kirkelig og verdslig – i midten af 1100-tallet. Konklusionen er, at Danmarks historie i netop denne periode ikke kan forstås uden en velfunderet indsigt i forholdene i det tysk-romerske rige, idet der består et direkte samspil imellem udviklinger begge steder. Det kildekritiske nærstudie kan altså udmærket være udgangspunkt for en fortolkning af langt mere overordnede og vidtrækkende strukturer; hvilket får konsekvenser for det generelle billede af 1100-tallets politiske historie for Danmarks vedkommende.

Kristina Josefson udforsker i sit bidrag personen Absalon. Her er enkeltindividet i centrum, og vi møder i højere grad den intellektuelle snarere end det kalkulerende magtmenne-ske, som denne omstridte person ofte er blevet fremstillet som. Det er forfriskende at se en arkæolog give sig i kast med en mere idéhistorisk udlægning, og Josefson har held med at vise, hvorledes Absalon formåede at kombinere sine forskellige – og på overfladen modsatrettede – roller som kirkens mand og kongelig rådgiver. I den samme person mødes altså både den sekulære og kirkelige sfære, hvilket understreger, at en opdeling imellem de to ikke giver megen mening. Hverken når vi skal forstå individers handlen eller mere abstrakte sociale processer.

De to sidste bidrag inden den endelige afrunding omhandler begge korstogsspørgsmålet. Kurt Villads Jensen fremhæver, at korstogstanken var et fælleseuropæisk fænomen, og at Danmark deltog i denne på lige fod med andre europæiske magter, og at en komparation ikke blot er mulig men ligefrem nødvendig for at forstå den politiske og ideologiske betydning af disse omstridte forehavender. Bidraget følges op af Janus Møller Jensens nærstudie af en islandsk jersalemsfarer, abbed Nikulás, der viser at denne pilgrims selvforståelse var fuldstændigt formet af den fælleseuropæiske korstogsideologi. Hermed vises, at en person i den yderste europæiske periferi, Island, Ultima Thule, udtrykker samme tankemønstre som sine ligesindede på kontinentet: At det i højeste grad giver mening at tale om en overordentlig vidtstrakt europæisk kultursfære, hvori Danmark – og Norden – var en integreret del i 1100-tallet.

Antologien afrundes af to historiografisk orienterede kommentarer af henholdsvis Henrik Janson og Mats Riddersporre, der på udmærket vis opriksler de overordnede problemstil-

linger omkring Danmark i 1100-tallet. Et gennemgående tema i de forskelligartede bidrag er opgøret med en national tradition indenfor historieskrivningen, og dermed er bogen primært henvendt til dem, der har godt kendskab til denne tradition. Det er nødvendigt for at forstå provokationen i titlen. Dette betyder dog ikke, at der ikke er meget udbytte at hente også for den almene læser, hvis denne da er parat til at få sin skolelærdom udfordret. Nærværende anmelders kritik er derfor også mest af akademisk karakter. Efter denne læsers mening, begår enkelte bidragydere den fejl at glemme, at de kirkelige instansers formål (og selvbillende) ikke handler om at tiltuske sig magt over den sekulære sfære – men først og fremmest drejer sig om forkyndelse og sikring af frelsen. Kirken er en religiøs institution med et primært religiøst sigte – uanset de individuelle aktørers mere eller mindre gustne overlæg. Hvis der er en virkelig prægnant mangel i denne antologi, er det fraværet af en egentlig kirkehistorisk fremstilling der kunnet have givet os et klarere billede af kirkens indre liv og opfattelse af egen mission. En yderligere refleksion over begreber såsom 'eliten', 'aristokratiet', 'stormændene' og lignende gruppebetegnelser kunne også have været ønskelig. Der er store forskelle i det teoretiske refleksionsniveau imellem de enkelte bidrag, men der er generelt tale om en langt større teoretisk besindelse, end man almindeligvis ville finde i lignende antologier. Det bør fremhæves som absolut positivt, at alle artikler er vedhæftet et engelsk resumé. Undertegnede håber, at en lignende publikation vil blive gjort tilgængeligt for et bredere publikum på engelsk og dermed medvirke til en mindsning af dansk middelalderhistories selvforskyldte isolation i europæisk sammenhæng. De problemstillinger, der berøres omkring samfundsudviklingen i periode, er ikke kun af lokal interesse.

Efter endt læsning står man med adskillige åbne spørgsmål, og det – skal det understreges – er netop styrken ved et samleværk som dette. Hvis man forestillede sig, at det skulle munde ud i én klar konklusion eller et entydigt billede af dansk højmiddelalder, så må man uvægerligt skuffes. Men hvis formålet var at få udfordret en lang række forestillinger, så er bogen i sin mangfoldige helhed ganske tankevækkende – og derfor vellykket. Træge paradigmer kan ikke nedbrydes på én gang, men denne antologi er et godt og nødvendigt skridt på vejen til en anderledes, mere problematisk, men også langt mere interessant historie om middelalderens Danmark.

Mia Münster-Swendsen

Dan H. Andersen: Mandsmod og kongegunst. En biografi om Peter Wessel Tordenskiold. Aschehoug 2004, 390 s., 349 kr.

Søhelten Peder Wessel Tordenskiold er en fascinerende figur, som gennem generationer har fremkaldt dramatiske billeder af heltedåd og snedig krigslist hos mangan skoledreng. Deriblandt mig selv. Selvom man måske kunne mene, at der gennem tiden er sagt og skrevet nok om Tordenskiold og hans meriter, så er en moderne biografi om helten og hans levned dog alligevel på sin plads. Vi skal trods alt adskillige år tilbage i tiden for at finde en solid forskningsbaseret biografi om manden, og da den ydermere er på norsk, er den sikkert ikke kendt af særligt mange danske læsere.

Dan H. Andersen følger Tordenskiold fra den spæde barndom og ungdom i Trondheim over årene som skibsdreng på et slaveskib, årene på Søkadetakademiet i København, de første togter med den danske flåde og til han i 1720 ender sine dage i en ulige duel med en svensk officer, skurken og plattenslageren Stäel von Holstein.

At skrive en biografi om Tordenskiold er imidlertid ingen enkel sag. Der eksisterer ganske enkelt så få kilder til hans personlige liv, at det ikke er værd at nævne. Om barndoms- og ungdomsårene kan man stort set heller ikke sige noget som helst, og det bliver ikke meget bedre, som årene skrider frem, eftersom Tordenskiold stort set ingen private dokumenter har efterladt sig. Alt hvad man har, er hans indberetninger til Admiralitetet om, hvorledes hans krigslykke i Den store Nordiske Krig (1709-20) formede sig. Og kildesituationen præger da også Andersens bog ganske meget.

Afsnittene om søheltens barndom og ungdom er således baseret på forfatterens evne til indlevelse i, hvad en ung mand i 1690'ernes Trondheim mon tænkte, følte og oplevede i det miljø, han nu engang var født og opvokset i. Selvom det kan lyde som en hasarderet affære, slipper Dan H. Andersen faktisk rigtigt godt afsted med sit forehavende, og han formår på baggrund af de yderst sparsomme kilder at fremmane et troværdigt billede af Tordenskiolds barndoms- og ungdomsår. F.eks. er Andersens beskrivelse af forholdene ombord på de slaveskibe, som Tordenskiold sejlede med som skibsdreng, både malende, levende og troværdig, og der er næppe tvivl om, at netop sådan må det have været – også for den unge Peter, der stadig hed Wessel til efternavn.

Søheltens tid som officer i den danske flåde skildres langt mere udførligt, hvilket selvfølgelig er naturligt, da disse år var afgørende for

det heltery, Tordenskiold senere fik, og selvfølgelig også fordi der findes mere kildemateriale til belysning heraf. Hvor Dan H. Andersen i bogens første afsnit må basere sin fortælling på en god portion fantasi og indlevelsessevne, kan han her trygt bygge på kilderne. Det er er jo altid rart at kunne det, men det betyder desværre, at forfatteren nu helt afstår fra indlevelse for i stedet – nærmest slavisk – at referere kilder. Den resterende del af bogen bliver således en temmelig kildestyret affære, hvor togt følger på togt, slag på slag, uden nogen dybere forholden sig til Tordenskiold som person. Bogen holder kort sagt op med at være en biografi og bliver i stedet til et stykke flådehistorie med fokus på Tordenskiolds meriter.

Det kunne så være, hvad det være ville, hvis det ikke var fordi, at store dele af underholdningen går fløjten i de detaljerede og kildestyrede beskrivelser af de enkelte togter. Her skal man være decideret marinehistorisk interesseret for at blive indfanget. Jeg savner i disse afsnit i høj grad, at Dan H. Andersen havde fortsat den indlevelsesprægede stil, som bar afsnittene om barndom og ungdom så vellykket igennem. Han er øjensynligt blevet så begejstret for, at der nu pludselig er kilder til hans historie, at han helt har glemt, at en portion indlevelse og litterær kreativitet stadig kunne have været på sin plads. I hvert fald ville det måske have sat noget mere skub i de mange togtreferater, end tilfældet nu er.

Bogen brækker mao. over – fra biografi til mere generel flådehistorie – og personen Tordenskiold som menneske fortoner sig i krudtrøgen over Dynekilen, mens de enkelte slag og raids til gengæld dominerer vel meget. Og om vi nogensinde kommer nærmere ind på livet af den karismatiske person, som Tordenskiold ganske givet har været – er mere end tvivlsomt.

Når dette er sagt, er der dog stadig tale om en velskrevet bog med basal spændingsappeal til alle raske drenge. En god konfirmandgave til det fremmelige unge menneske.

Peter Henningsen

Lars N. Henningsen (red.): *Grænselands-historie gennem 40 år. Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig 1963-2003*. 408 s., 168 kr.; Lars N. Henningsen (udg.): *Da Sydslesvig gik af lave - erindringer fra sindelagsskiftets år*. 266 s., 168 kr. Begge udg. af Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 2003.

De to bøger er resultatet af udgiverindsatsen fra studieafdelingen i Flensborg. Her er tale om både gedigen grundforskning og professionel formidling af erindringer. I *Grænselands-historie gennem 40 år* lægges der ud med en redegørelse for jubilaren, nemlig Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Ingen er nærmere til dette end Lars N. Henningsen, der har bestridt posten om arkivleder fra 1989 og afdelingsleder fra 1996. Især afdelingens tilblivelseshistorie skildres uhyre spændende. Oprettelsen af afdelingen sættes ind i et perspektiv, der også gør historien interessant for andre end de, der har en snæver interesse for afdelingen. Lars N. Henningsen formår i sit bidrag virkelig at skrive grænselandshistorie. Med Troels Fink som den grå eminence skildres det, hvorledes spørgsmålet om Danmarks optagelse i EF var den afgørende impuls for initiativerne til oprettelsen af afdelingen. I begyndelsen af 1960'erne var der i landsdelen så godt som ingen modstand imod EF og med Finks vanlige næse for at smede på det rette tidspunkt, må studieafdelingen ses som en kulturel oprustning i grænselandet.

Specielt detaljeret følges pionerperioden fra 1963-66 under Lorens Rerup, men hele "kongerækken" tages under behandling. Der gives et levende indtryk af de forskellige lederes satsningsområder, og der tegnes troværdige billeder af styrker og svagheder. Det er muligt ved intensive arkivstudier og viser en eksemplarisk anvendelse af flere af aktørernes fyldige privatarkiver.

En fortegnelse over studieafdelingens udgivelser fremviser knap 50 værker på 40 år, hvilket må siges at være flot, især da kvaliteten i udgivelserne generelt er meget høj. Det har primært kunne lade sig gøre, fordi der gennem årene har været knyttet en lang række stipendiater til afdelingen. Studieafdelingen har rekrutteret forskere, der også i deres senere karriere i vid udstrækning har sat dagsordenen for grænselandets historieskrivning. Jubilæumsskriftet for Studieafdelingen er da også forfattet af tidligere eller nuværende stipendiater ved studieafdelingen.

Gudmund Tybjerg beskriver på grundlag af udbredte skolebogssystemer den sønderjyske histories placering. Lidt skarpt trukket op tegner der sig et billede af, at så længe undervisningen var knyttet til den traditionelle politiske og nationale historie, var de sønderjyske emner overrepræsenterede, men når der var tale om mere moderne tilgange til historien, hvor sociale og økonomiske forhold blev vægtet, forsvinder Sønderjylland ud af historiebøgerne. I begge tilfælde er der tale om en ubalance. Den kronologiske redegørelse giver ligeledes en informativ generel beskrivelse af historiefagets placering i folkeskolen fra 1900 og frem til i dag.

Martin Klatt tager med *Nazistinvasion i det danske mindretal efter 1945?* et prekært spørgsmål under behandling. Spørgsmålet falder lige for, når det betænkes, at der fandt en eksplosiv tilvækst sted til danskheden i Sydslesvig i tiden lige efter Anden verdenskrig. Hvem var alle disse nytillkomne, der havde undergået et radikalt sindelagsskifte fra tysk til dansk? En ualmindelig spændende problemstilling, men som Klatt også fra starten tydelig markerer, kan den ikke belyses i sin fulde spændvidde. Det lykkedes dog i artiklen at få sandsynliggjort nogle antagelser og tilbagevist andre. Der kom tidligere nazister ind i det danske mindretal, men Klatt afviser, at der var tale om en invasion. Mindretallets forsøg på at holde tidligere nazister væk fra bevægelsen var således kraftigere end i de tyske partier.

Hans Schultz Hansen leverer med *For kejser og rige. Den nye hjemmetyskhed 1871-1914* en solid indføring i hjemmetyskhedens historie 1871-1914. Forfatteren formår med sit store overblik over periodens tyske og danske litteratur at sammenstykke den betydelige, men spredte litteratur om emnet. Læseren føres ind i, hvorledes tyskheden udviklede sig, blandt hvilke erhversgrupper stod den stærkt, og der etableres en overbevisende økonomisk fortolkningsramme for forløbet. Billedet bliver yderligere skarpt med en forbilledlig redegørelse for den facetterede udvikling af den tyske foreningsstruktur og -kultur. Det sker ikke blot i brede vendinger, men læserens gelejdes gennem udviklingen via konkrete beskrivelser af centrale foreninger. Geografisk er det udviklingen i Nordslesvig, der tages under behandling, men perioden taget i betragtning ville det have været rart, hvis udviklingen i Sydslesvig også var blevet inddraget. Bidraget er dog i forvejen det længste af de egentlige afhandlinger, så det ville nok have sprængt rammerne.

René Rasmussen formidler gennem brevsvekslingen mellem Marie Fibiger og Jens Jessen 1884-1887 baggrunden for, hvad der i 1887

førte til deres ægteskab. Kunne det animere nogle til at kaste sig over artiklen for at læse hede kærlighedsbreve, må der meldes hus forbi. Brevene er langt mere interessante, men der er også tale om et i mange henseender umage par. Her er samtidige politiske analyser og spændende tidsbilleder, der ellers kan være svære at indfange. René Rasmussen er da heller ikke den første, der har haft blik for brevvekslingens værdi. Han nævner bl.a., at Vilh. La Cour i 1920'erne offentliggjorde dele af brevvekslingen mellem de to ægtefæller i perioden umiddelbart efter deres ægteskab, hvor Jessen endnu engang måtte afsone en fængselsstraf.

Jessen, redaktør af Flensborg avis og en af danskhedens mest kontroversielle skikkelser, fremstår i brevvekslingen noget blodfattig set i forhold til den farverige, frisindende og optimistiske københavnerpige Marie Fibiger. Nøglen til deres ægteskab findes i deres fælles passion for den slesvigske sag, en passion der også gennemsyrrer brevvekslingen.

Nils Vollertsens bidrag *Fra socialist til danskorienteret socialdemokrat* er væsentligst farfaderens fortalte erindringer. De er i og for sig interessante nok, men formen gør, at bidraget ikke har samme vitalitet som flere af de øvrige artikler. Som den gode historiker sammenholder han farfarens beretning med, hvad der er lykkedes at finde af kildemæssigt belæg. Det sker primært i noterne, så de bliver faktisk den mest interessante del af artiklen. Efter læsningen er der dog en skildring, der mejslers sig i erindringer. Beskrivelsen af de bestialske arbejdsforhold som de tusindvis af tvangsarbejdere på u-bådsprojektet nær Bremen blev udsat for. Det nazistiske terrorregime fremstår her i al sin gru. Farfaderen Johannes Vollertsen arbejdede som opsynsmand fra 1943-1945 og skulle sørge for, at arbejdet skred frem. Selvom lejren var skarpt bevogtet af ti SS-folk, er det ud fra en nutidig betragtning vanskeligt at forstå, at Vollertsen udførte sit arbejde. Selv anfører han, at det var indtryk herfra, der efter 1945 fik ham til at søge over til det danske mindretal.

Velskrevet og med megen »Schwung« er Axel Johnsens bidrag *Friseren Martin Lorenzen mellem dansk og tysk 1922-1947*. Det er en ulykkelig historie, der fortælles her – som jo længere man kommer frem i artiklen virkelig sætter stereotype opfattelser af begrebet sindelagskifte til vægs. Som 25-årig blev han i 1922 redaktør i den tysksprogede danske presse i Slesvig by, men måtte på grund af den svigtende tilslutning i 1930 forlade det danske arbejde i Sydslesvig. Han kæmpede herefter i årevis for at få en sikker stilling i det danske arbejde, men uden resultat. Så kummerlig blev hans økonomiske situation, at hans familie måtte på syge-

huset for at blive behandlet for underernæring, så i 1940 kastede han sit danske sindelag bort og blev tysk nazist. Belønningen fulgte i 1941, hvor han blev bogholder ved den tyske værnemagts flyvestation ved Thisted. Med sin dobbeltsprogethed fungerede han ligeledes som tolk i værnemagtens sold og medvirkede også ved besættelsesmagtens forhør af danskere. I 1935 havde han fået dansk statsborgerskab, så efter krigen kunne han ikke undgå prædikaten landsforrædder og blev interneret i Faarhuslejren. Det kan ikke undre, at Martin Lorenzens bestræbelser på efter 1945 at tilbyde sin assistance i arbejdet med at få organiseret en dansk-frisisk mindretalsorganisation blev køligt modtaget. Artiklen giver mange mennesskelige nuancer og facetter, der kaster lys over denne triste skæbne, som det er så nemt at fordømme.

Johan Runge, som var leder af Studiefdelingen 1974-1996, leverer med artiklen *Uwe Jens Lornsen i Kiel 1830* et kort special bidrag, der kan nuancere vor viden om Lornsens virke. Det, der er emnet, er Uwe Jens Lornsens forslag til en ny forfatning, hvor han fordrede en ændring af helstatens indre struktur, som det hedder i artiklen *”Med en ikke særlig danskvenlig stærk tysk-slesvigholstensk selvevidsthed, forlangte Lornsen hertugdømmernes forfatningsfællesskab og deres ligestilling med Danmark inden for helstaten”*. Et Slesvig-Holsten med egen regering, landdag, administration, højesteret og kongens vinterresidens i byen Slesvig. Den udlægning af teksten er ikke ny. Det nye er hans detaljerede redegørelse for udkastets tilblivelseshistorie, hvor han vægter, at forslaget var blevet udviklet i København og (kun) afrundet under samtaler med yngre liberale i Kiel samt den nøje beskrivelse af Lornsens fejlslagne bestræbelser på at rejse en petitionsstorm – altså sende andragelser til regenten. Det er en artikel for specialister. De fleste vil med fordel kunne tage afsæt i de værker og artikler, som Runge opgiver i sin fyldige litteraturoversigt.

Med Lars N. Henningsens eminentede redegørelse for Studiefdelingen og de vægtige afhandlinger bliver værket et jubilæumsskrift, der hører til de bedste indenfor den problematiske genre.

For bogen *Da Sydslesvig gik af lave gælder* det, at enhver førsteårsstuderende udstyres med en sund kildekritisk skepsis over for personlige beretninger – ikke mindst beretninger som fortælles/skrives længe efter begivenhedernes forløb. Kilden vil ofte mere være en kilde til forståelse af, hvilken person man har med at gøre på det tidspunkt, erindringerne nedfældes, end det er en eksakt kilde til de hændelsesforløb, der beskrives. Når det er sagt, kan en be-

retning også være en frugtbar indfaldsvinkel til nærmere studier i andet kildemateriale. I denne bog fortæller 27 sydslesvigere født mellem 1925 og 1943 om, hvordan de i årene efter 1945 skiftede nationalt sindelag og fandt en plads i den danske lejr. Korte beretninger styres af spørgsmålene om, hvorfor den enkelte fandt vej til det danske, og hvorfor de stadig føler sig som danske. Spørgsmål, der først så mange år efter er muligt at besvare med – som det hedder i indledningen – en afslappet eftertanke. Det er ikke storpolitiske hensyn, der skal tages – men derimod nok personlige kæphest, der skal rides. Nogle af bidragene giver anledning til nærgående spørgsmål, der kunne problematisere erindringsens milde tåger, men det er ikke udgivelsens ærinde. Hvis man ikke lige er bosiddende i grænselandet eller har tætte relationer til området, så er det de færreste, der i dag overhovedet skænker det danske mindretal i Sydslesvig en tanke. Der er ikke tale om et banebrydende værk – men derimod et behjertet forsøg på at fastholde nogle af de personlige forudsætninger, der har skabt mindretallet af i dag. Erindringer, hvis indhold for unge uvægerligt taler om en svunden og meget anderledes tid, men som måske kan sætte deres egen situation i perspektiv. Spørgsmålet om, hvad der får mennesker til at vælge at blive danske – endog et dansk mindretal – har dog langt bredere appel og gør, at selv personer uden tilknytning til grænselandet måske kan fanges af de stillede spørgsmål. De 27 bidrag til erindringsværket dokumenterer på en overbevisende måde, at der var særdeles mange forskellige bevæggrunde, der kunne spille ind.

På trods af de meget forskellige menneskeskæbner der følges, er formidlingsniveauet dog forbavsende ensartet. Selvom nogle skiller sig ud, er det dog den kollektive indsats, som erindringsværket er en eksponent for, der skal fremhæves. At deltagerne i erindringsværket har arbejdet med stor entusiasme, fornemmes også tydeligt i den lange række af fotografiske perler fra »familiealbummet«, som krydrer fortællingerne.

Så forskellige to værker end kan forekomme, afspejler de på fornem vis det, der har været kernen i studieafdelingens virke igennem 40 år – forskning og formidling.

Peter Fransen

*Grethe Banggaard: Befolkningsfremmen-
de foranstaltninger og faldende børnedødelighed. Danmark ca. 1750-1850. Syddansk
Universitetsforlag 2004, 317 s., 275 kr.*

I de seneste år har vi diskuteret fordelagtige barselsordninger og mindre fordelagtige efterlønsordninger, hvilke er blandt foranstaltninger, der skal imødegå den ændrede sammensætning i arbejdsstyrken i fremtidens Danmark. For 250 år siden diskuterede man også befolkningsudviklingen. Ud fra et samfundsøkonomisk synspunkt, ønskede myndighederne at øge antallet af borgere, så flere hænder kunne bidrage til samfundsudviklingen. I Grethe Banggaards afhandling er den overordnede problemstilling en undersøgelse af foranstaltninger, som blev sat i værk for at opnå dette. Særligt ser hun på faktorer, som var medvirkende til at nedsætte spædbørns- og børnedødeligheden.

Undersøgelsen er velstruktureret. Først skildres periodens samfundsændringer, nye tanker og viden samt nye love og forordninger, der alle havde at gøre med folkesundheden. Herefter følger en beskrivelse af den demografiske forskning fra samtiden og op til i dag, som f.eks. Malthus' tanker fra 1798 om, at adgangen til føde ikke vil stige proportionelt med stigningen i et lands befolkning, og senest Anne Løkkes afhandling om spædbørnsdødelighed og moderniseringsprocesser fra 1800 til 1920 (1998). Selve Banggaards demografiske studie bliver udført på flere niveauer: Makro-, mikro- og individniveau.

Merkantilistiske ideer prægede midten af 1700-tallet, hvortil hørte teorier om, hvordan landets rigdomme kunne forøges. Oplysningstiden betød, at der nu blev mulighed for en diskussion af, hvordan en økonomisk udvikling kunne fortsættes. I 1755 opfordrede de danske myndigheder landets borgere til at nedskrive tanker og ideer, som kunne bidrage til landets flor. Det var et skridt på vejen til en offentlig debat, om end den endnu foregik blandt de få og lærde personer.

Et af de primære midler til at opnå en gunstig samfundsøkonomisk udvikling var at højne befolkningstallet. Med et rationalistisk udgangspunkt begyndte man at se nærmere på, hvilke forhold, der indvirkede på fødsels- og dødstal. Kirkebøger blev suppleret med folketællinger i 1767, 1787, 1801 og frem, og det blev pålagt biskopperne at skrive årlige indberetninger (fra 1735) om bevægelser i befolkningstallet. Det vil sige, at myndighederne i anden halvdel af 1700-tallet skabte et statistisk grundlag, der skulle være et nyttigt redskab for at opnå et højere befolkningstal.

Indlysende var det, at dødelige sygdomme skulle bekæmpes, og opgaven blev efterhånden oftest i takt med at det danske sundhedsvæsen blev etableret. Epidemiforordningen fra 1782 og kvaksalverforordningen fra 1794 var begge udtryk for en større opmærksomhed over for de smitsomme sygdomme. F.eks. blev det påbudt de lokale embedsmænd straks at indberette smitsomme sygdomme og foretage karantæne af de syge mennesker. Som Banggaard skriver, indså man "nødvendigheden af at opsamle erfaring omkring sygdomme, kure og lægemidler samtidig med, at det var muligt at bedømme karantæneforanstaltningernes virkninger på epidemierne." (s. 104). Folk skulle advares mod uvidende kvaksalvere og oplyses om, at blandt andet indeklemmt luft i boliger, urent tøj og for meget salt føde havde en skadelig indflydelse på sundhedstilstanden. Sundhedspolitiskommisionens tanker (1802) og oprettelsen af Det kongelige Sundhedskollegium (1803) var ligeledes skridt på vejen til at forbedre befolkningens sundhedstilstand. Den nye viden blev implementeret i lovgivningen.

Det var dog svært at udføre de sundhedsfremmende ideer i praksis, eftersom der stadig var få læger, og de boede hovedsageligt i København, men så småt blev flere uddannet. Jordemødrenes rolle ved fødslerne blev fremhævet, og i begyndelsen af 1800-tallet blev distrikter med nu eksaminerede jordemødre oprettet landet over. Personer som godsejere, præster og andre lokale embedsmænd tog sig stadig i mere eller mindre grad af håndteringen af sygdomsbekæmpelsen. Det gamle landbosystem stod dog for fald, blandt andet med indførelsen af landboreformer, så godsejernes rolle i sygdomsbekæmpelsen svækkedes, mens de gejstlige fastholdt en central rolle, indtil sundhedssystemet blev mere udbygget, efterhånden som flere læger og jordemødre fik en professionel uddannelse i København.

Vaccinationer blev taget i brug i begyndelsen af 1800-tallet, men siden 1750'erne havde man inokuleret raske kroppe med koppesydommen. Indpodningen gjorde til en vis grad folk immune, men i andre tilfælde døde folk stadig af sygdommen. Kopper ramte alle sociale lag, og sygdommen medførte særligt dødsfald hos børn. Men til at begynde med foregik indpodningen sporadisk og hovedsageligt blandt børn i de højere sociale lag. I 1810 blev koppevaccinationen obligatorisk for skolebørn, som skulle fortsætte efter almueskolen. En egentlig tvang blev først indført i 1871 for alle børn, inden de fyldte syv år.

Banggaard påpeger, at sygdomsbekæmpelse og sundhedsfremme i begyndelsen af 1800-tallet var to sider af samme sag. De lokale em-

bedsmænds indberetninger koncentrerede sig om fire hovedområder: Hvor i landet de mest smitsomme sygdomme befandt sig, sygdommenes sammenhæng med adgang til fødevarer, ibrugtagen af vaccination og dødelighedsraten.

I den demografiske analyse på makroniveau beskriver Banggaard den overordnede udvikling i befolkningstallet. Emnet bliver grebet anderledes an end sædvanligt ved, at Banggaard både fokuserer på år med høj dødelighed plus år med lav dødelighed og år med almindelig bevægelser i folketallet.

Den danske befolkning voksede fra i 1787 at være 840.000 indbyggere til i 1870 at være 1.784.000. Men tilvæksten skete ikke ens over hele landet: Købstadsbefolkningen steg med mere end 200 pct., mens befolkningen i København og i landsognene blev fordoblet. De regionale forskelle i befolkningstilvæksten blev til en vis grad påvirket af kulturelle mønstre såsom amning og spædbørnspleje, hvilket Anne Løkke illustrerer i førnævnte afhandling. Her konkluderer Løkke ligeledes, at en lav spædbørnsdødelighed kun kunne opnås ved en børneplejekultur. Det vil sige at have kendskab til spædbarnets biologiske behov samt at have tilstrækkelige økonomiske ressourcer for at udfylde denne kultur. De kulturelle faktorer fik dog først egentlig betydning, da den nye viden var nået ud til store dele af befolkningen i begyndelsen af 1900-tallet med den antiseptiske og bakterielle revolution.

Fra 1750 til 1850 var befolknings- og erhvervssammensætningen, vejrliget og bølger af smitsomme sygdomme faktorer, som påvirkede de demografiske bevægelser. Med hensyn til en sammenhæng mellem børnedødelighed i forskellige aldersgrupper og sociale forhold, er det ifølge Banggaard "overordentlig vanskeligt at få et klart billede", pga. kildematerialets manglende kvalitet og kvantitet, herpå findes ikke "nogen entydig konklusion". Byerne var i langt højere grad et faremoment for børnene end de sociale forhold.

Tre jyske, to fynske og tre sjællandske landsogne er udvalgt til en analyse på mikroniveau. Hovedformålet er her at studere børnedødeligheden blandt børn på 0-10 år, som blev født perioden 1785-1840. Banggaard har udarbejdet en database, der rummer omtrent 15.000 personer fra de otte sogne. Dog er 30.000 personer posteret i databasen, fordi både folketællinger og kirkebøger er udnyttet som kildegrundlag. Som Banggaard selv påpeger, er det med denne database for første gang muligt at etablere ud-sagn om udviklingen i spædbørnsdødelighed i den tidlige dødelighedsnedgangsperiode.

I de otte sogne blev der født 6.754 levende børn, og Banggaards konklusion er, at kriseti-

der, som f.eks. Napopolonskrigene, ikke havde indflydelse på det generelle fødselstal. Til gengæld er de to vigtigste tiltag inden for sygdom og sundhed den obligatoriske koppevaccine og etableringen af distrikter med eksaminerede jordemødre. Begge foranstaltninger nedsatte dødeligheden blandt børnene. Yderligere var hjemmedåb også med til at forlænge de mindstes liv. Siden 1643 var reglen, at børn skulle døbes senest otte dage efter fødslen, men nu kunne der i stigende grad dispenseres herfra således, at de nyfødte ikke blev udsat for voldsomt vejrlig eller smitterisiko blandt de andre kirkegængere.

I behandlingen af børnedødeligheden på individniveau har Banggaard udvalgt tre sogne i hhv. Jylland, på Fyn og Lolland, hvor i alt 2.502 børn levede i kortere eller længere tid. Børnene er fordelt i tre aldersgrupper: Under 1 måned, 1 måned – 1 år og 1 – 10 år. Databasen, som individundersøgelsen bygger på, indeholder langt flere oplysninger. Variable som fødsels- og dødsdatoer er naturligvis uundværlige, og her støder Banggaard igen – som med den forrige database – ind i problemer med start- og slutobservationer med hensyn til datering af fødsel og død, for kirkebøgerne indeholder i nogle tilfælde kun datoer for dåb og begravelse. Ind- og udvandring til og fra de tre sogne er ikke medtaget, så vidt muligt har Banggaard koncentreret sig om de børn, der blev født og blev boende i det pågældende sogn.

Andre variable er køn, social status, legitimitet (ægte- eller uægtefødte børn), fødselsår, fødesogn og moderens alder. Banggaard foretager en nærgående analyse af hver variabel i forhold til børnenes overlevelsesmuligheder, og illustrerer resultaterne i forskellige typer tabeller og diagrammer, fordi "[f]ælles for dem alle er, at de hver især udgør deres eget delproblem i forskningen" (s. 257).

Konklusionen er, at risikoen for dødsfald blandt børnene blev mindre, efterhånden som vi bevæger os hen i mod midten af 1800-tallet. Men efter børnenes første leveår, var alle, uanset social status, udsatte, når smitsomme sygdomme hærgede. Sociale forskelle var kun gældende for børnenes første leveår, og de var regionale. En stor del af forklaringen på, at børnetallet steg, er, at forskellige former for smittebepæmpelse udbredtes. Vaccinationer, lokale immuniseringsniveauer og spredningsmønstre var af stor betydning.

Statistiske undersøgelser kan betyde, at forhold omkring menneskers liv skal sættes i kasser, hvilket naturligvis medfører flere metodiske overvejelser. Ideelle uniforme data eksisterer næsten aldrig. Samtidig kan mangel på og en svingende kvalitet af det historiske

kildemateriale give problemer. Banggaards afhandling er en smule hæmmet af, at der lidt for ofte gøres opmærksom på, at kilderne skal omgås med forsigtighed. Vi ved det godt. Lige som henvisninger til senere afsnit i bogen, hvor et pågældende emne behandles mere indgående, godt kunne være markeret med sidetal for at lette læsningen. Når dette er sagt, er der ingen tvivl om, at bogen er et grundlæggende bidrag til forskningen inden for historisk demografi.

Pernille Grouleff-Poulsen

Martin Larsen, Henrik Gjøde Nielsen, Helmuth Spanggård & Jens Peder Østergaard: Mørke sider af Viborgs historie. Kjær's Boghandels Forlag 2003, 208 s., 228 kr.

Bogen består af en halv snes interessante artikler, der kan være udbytterige både som lokal Viborg- og besættelsestidshistorie. Efter en kort indledning startes med Spanggård's erindringer om den 9. april 1940 oplevet af en 13-årig, og der afsluttes med en sigende eksempel på den umiddelbare efterkrigstids syn på modstandskamp og stikkeri.

Imellem disse tidsmæssige yderpunkter præsenteres vi bl.a. for Viborgs nazi-bevægelse, et mord på en ung dansk mand, en anden ung dansk mand, der blev nazi-pilot, danske soldater i tysk tjeneste, frikorps- og Hipo-mænd, sorrig og glæde den 5. maj

Fire forfattere har lavet de forskellige korte og længere artikler. Der er markant forskel på længden af de 16 artikler. En halv snes er under syv sider og de tre længste fylder halvdelen af bogens ca. 200 sider. Man får faktisk stilmæssig bekræftelse på, at er tale om såvel en journalist som historikere, der står bag bogen.

Journalisten, Østergaard, har interviewet tre mænd med en fortid i tysk tjeneste og en tidligere modstandsmand; fire små artikler på 4-6 sider. En har været tvunget i tysk tjeneste, to var frivillige og modstandsmanden har nogle kritiske refleksioner over retsopgøret efter krigen. Fortællerne giver nu efter de mange år mæle til tanker det ikke har været salonfæhigt at lufte i de første dekader efter besættelsen. De mødes efter alt at dømme ikke af en kritisk interviewer, men en fordomsfri tilhører, og vi får således nærmest lov at lytte med til en form for nedskrevet oral history. Beretninger, der på fin måde står som kontrasterende eller matchende eksempler på historikernes afhandlinger.

Lidt på samme vis står den ældste af forfatterne, Spanggård's første artikel. Det drejer sig

om en fortælling fra den 9. april, hvor han selv er 13 år gammel. Vi får givet et troværdigt indblik i en stor drengs følelser på en så betydende dag, men i tilgift fornægter det faktisk sig ikke, at den voksne mand i dag har adskillige år som lokalhistoriker på bagen. Ind mellem beretningen om det, 'drengets' øjne ser, formidles der 'faktuelle' oplysninger om tiden og hvad, der skete i andre dele af landet. Fortælleteknisk giver det en naturlig svingning mellem 'drengets' direkte beretning og den mere distancerede, tilstræbte forklarende stil. Vi er her heller ikke længere begrænset af den faglige arv, der nok har medvirket til at gøre journalistens artikler så koncise (læs korte); lokalhistorikerens tre artikler er på mellem 12 og 26 sider.

Samme distancerede historikerstil går igen i Spanggårds artikel om et 'hændeligt' mord, en tysk soldat begår på en ung viborgenser. Nu er det upersonlige 'man' i forgrunden og kun et enkelt sted i de sidste linjer træder forfatteren frem med et jeg i en ellers typisk sætning i lideform og siger: "Hun forsvandt fra Viborg kort tid efter drabet, men hvorhen vides ikke. Jeg har set hende ved sine forældres bopæl en enkelt gang i 1943, og andre har set hende..." (mine understregninger)

Endnu mere udtalt bliver den fagligt tillempede distance i hans afsluttende artikel om kapitulationen og dagene som fulgte. Her er det som om, det er en art datidens Viborg, der er fortælleren. Desuden fornemmes i artiklen, at forfatteren er vokset op i efterkrigstiden med den bagage, det uvægerligt må ophobe i rygsækken. Kun kradses der lidt i lakken ved omtalen af modstandsfolks vådeskud o.l.

Ingen tvivl om at der lavet en grundig research af Spanggård. Vi får mange enkeltheder, der er med til at nuancere den første generation besættelsestidshistorikeres store fortællinger. Men dybest set er det ikke her, vi får et gennemgribende indtryk af de seneste års debat på parnasset med den nyeste generation historikere. Her er tale om en (lokal)historiker, der givet følger med i debatterne, men er så rundet af den tid, han er vokset op i, at vi kun sporadisk får et kvalitativt nyt syn på besættelsen.

De sidste to forfattere er fra henholdsvis 1980'ernes og slut-90'ernes Aalborg Universitet. Den ældste, Gjøde Nielsen, er ikke i samme historikergeneration som Spanggård. I en artikel om Viborgofficerer i tysk tjeneste er det ikke en enkelte 'landsforræder' der står for skud; hele det spegede spil om samarbejdspolitikken eksemplificeres i en gennemgang af den tilladelse, den danske regering gav soldater til at kæmpe på tysk side, og hvor de fik mulighed for at 'genindtræde i nummer' ved ophør af tysk tjeneste.

Også Gjøde Niensens artikel (med sine 42 sider den længste i antologien), Slutspil, er i

alene sit emnevalg, henrettelserne i retsopgøret, en anden måde at se historien på. At der derudover er tale om en nærmest minutiøs gennemgang af selve henrettelserne, er kun med til at give indtryk af et vigtigt historiefagligt spørgsmål, der her stilles og søges afdækket. Desuden formår Gjøde Nielsen at afdække hele efterkrigstidens Danmarks idé om de gode og de onde i en fin lille, nærmest mentalhistorisk artikel om reglerne til et Matadorspilsagtigt brætspil, Sabotørspillet.

Den yngste af historikerne, Larsen, har skrevet speciale om nazismen i Aalborg 1931-45. Her i antologien står han for en grundig, 34-siders diskussion af nazismen i Viborg. Vi når ud i snart sagt alle afkroge som valgtal, erhvervsfordeling på partimedlemmer, ungdomsafdelingen og kvindegruppen.

Hans øvrige artikler er væsentlig kortere; en om lokale stikkerlikvideringer i Viborg, en om Hipo'erne i Viborg og en om befrielsen og tiden lige efter. Emnevalg, der måske kan siges at være præget af den generation af besættelsestidshistorikere, han er uddannet samtidig med; men herudover kan det ikke siges, at der stilles nye, epokegørende spørgsmål. Kun i artiklen om tiden umiddelbart efter befrielsen ses på nogle uheld, der skyldtes modstandsbevægelsens mangelfulde våbenkendskab; men det er vel næppe noget, der for alvor skiller forfatteren fra tidligere generationer af besættelsestidshistorikere.

Overordnet står vi dog her med en bog, der på solidt grundlag formidler en viden om en omdiskuteret tid, og den lokale indgangsvinkel er i mine (københavnere)øjne aldeles ikke nogen hindring for både at få en god og spændende læseoplevelse og samtidig få gjort sig nogle tanker om den måde, hvorpå vi inkorporerer Besættelse og Befrielse i vor nutidige nationale selvopfattelse.

Kort sagt vil bogen, sin lokale tilgang til trods, kunne være en god træning i en kritisk tilgang til (fag)historierne om Besættelsen; den er et glimrende og lærerigt eksempel på, at det kan kræve behændighed med historiefagets håndværktøj at se på fortiden, ikke mindst Besættelsen.

Thomas A. Møller

Jens Jessen: Under 50 kubik. GT Forlag 2003, 176 s., 265 kr. Jens Jessen: Overhaling i 3. gear. GT Forlag 2004, 224 s., 298 kr.

Motorjournalisten Jens Jessen fra Skanderborg har igennem de seneste år udgivet en række bøger om veteranbiler, veteranmotorcykler og andre køretøjer, der kan få blodet til at rulle raskere i årenerne på enhver barnlig drengesjæl. Seneste skud på den produktive stamme er disse to fine bøger om knallertens Danmarks-historie.

Biler, motorcykler og knallerter – og for den sags skyld en lang række andre tekniske frembringelser – repræsenterer ikke kun et stykke historie med relevans for ingeniører eller teknikfreaks. Reelt taler vi om et stykke ganske overset kulturhistorie. For nu at tage knallerten som eksempel – for det er jo den, de to omtalte bøger handler om – kan der næppe herske nogen tvivl om at den, siden sit sejrige indtog her i landet efter 2. Verdenskrig, kom til at præge en stor del af den danske teenagekultur frem til ca. begyndelsen af 1980'erne, hvor regeringen desværre lagde så skrappe restriktioner på importen og produktionen af knallerter, at interessen blandt den fartglade ungdom ebbede ud hurtigere, end nogen kunne have troet muligt.

Selv om Jessens bøger er lagt meget teknisk an – også for teknisk efter min smag – skinner det alligevel igennem, at knallerter – især de store mærker fra knallertens storhedstid i 1970'erne – var andet og mere end blotte transportmidler. Den gruppe af teenagedrenge, som ikke gad dyrke sport eller sidde hjemme hos forældrene om aftenen, men som var til fart, fest og farver, tog knallerten til sig som socialt identifikationsmiddel. Den benyttedes selvfølgelig også som transportmiddel, men den var primært en statusmarkør.

Knallerten afspejlede knallertkørerens selvpfattelse. Var knallerten lovlig fortalte det om en kører, der primært betragtede den som et køretøj (eller som var for ræd og duksedrenget til at tune den). Var den derimod ulovlig – og det var der rigtigt mange, der var, fortalte den om en kører, der brugte knallerten som led i en iscenesættelse af sig selv som en "farlig" rod – en rigtig dreng med forstand på mekanik. Det var nemlig ikke så ligetil endda, at få en knallert til at køre rigtig stærkt. 60-65 km/t var let nok. Det kunne enhver klare med boring, planing, hakning og gearing, men skulle man op på 80-90 km/t eller derover, skulle der andre boller på suppen. Ganske vist kunne man hos en del af motorcykelforhandlerne købe tuningsæt (det var selvfølgelig ulovligt), men ofte var

de ikke særligt gode. Der skulle slibes og pudses yderligere på dem, for at få maskinerne til virkeligt at rykke. Og det var på farten, at man blev målt internt i drengegruppen. Det var af den (og selvfølgelig også af evnen til score piger ved lørdagsballerne), ens maskuline status afhæng. Så enkelt og så svært på samme tid. Fart og kvinder hører sammen. Skulle man være i tvivl herom, kan man blot kigge i et gammelt nummer af *Ugens Rapport* fra 1970'erne.

Det var heller ikke tilfældigt, hvilket knallertmærke, man kørte på. Puch, Tomos, Honda, Everton, Yamaha og Kreidler var maskinen for drenge af "den rette støbning", mens de øvrige mærker var for tusedrenge. Disse eftertragtede knallerter kunne ved forholdsvist simple tekniske ændringer bringes til at køre rigtigt stærkt. Honda var dog lumsk og vanskelig at tune. Den danskproducerede Evertons fartevene var legendarisk blandt alle inkarnerede knallertkørere. Så vidt jeg husker, var der så meget "ryk" i en veltunet Everton, at den rev hele bagstellet fra hinanden, når man accelererede. Noget, som ikke skete med mere robuste mærker som Kreidler, Puch og Yamaha.

I 1970'erne var den tunede knallert alle raske drenges foretrukne hobby. Den var deres liv og sjæl. Deres alter ego. Når det ind imellem hændte – og det gjorde det desværre – at politiet fik fat i en knallertkører, og tvang ham til at skille den ad og aflevere de ulovlige dele, føltes det som et fysisk og mentalt overgreb, som det er svært at beskrive. Det kunne tage årevis at komme over. Det hændte desværre også for mig selv et par gange. Jeg var den lykkelige indehaver af en flot og veltrimmet Yamaha, der altid var god for en topfart på mindst 80 km/t, og på sine rigtigt gode dage omkring 90 km/t. Den lykke fik færdselspolitiet slået skår i. Efter en hidsig jagt gennem lillebyens krogede gader, røg jeg af i et sving. Knallerten landede på maven af mig, og jeg var groggy. Ikke desto mindre blev jeg, ret brutalt forekom det mig, slæbt hen ad jorden af de to odenseanske betjente, smidt op på politibilens kølerhjem og fik vredet armen om på ryggen – og så blev jeg skældt ud som en ulydig skoledreng. Meget ydmygende. Derefter blev jeg tvunget til at skille maskinen ad, mens en hastigt voksende gruppe mennesker forsamledes for at betragte det forsmædelige skuespil. Derpå var det kun at vente på bøden og slikke sårene.

Nu kunne man måske forledes til at tro, at Jens Jessens knallertbøger handler om den danske knallertkultur. Det gør de desværre ikke. Bøgerne er derimod en teknisk *tour de force* gennem knallertmærkernes teknologihistorie: de forskellige modelleres udseende og tekniske specifikationer, hvornår den ene type

forsvandt til fordel for den anden osv., uden at der ofres mange linier på, hvad knallerten betød for den tids ungdomskultur. Og det er en skam. Jens Jessen har nemlig en umådelig stor viden om knallertproduktionens historie. Hvis han nu havde brugt noget mere krudt på også at sætte knallerten ind i en kulturel og social kontekst, så havde vi haft en bog af en sjælden kaliber. Som bøgerne nu foreligger, er de lige lovligt tekniske og tørre efter min smag. Man skal vist være mere end almindeligt knallertinteresseret for at læse hver eneste linie.

På den anden side er begge bøger spækket med så mange flotte billeder, at det er en ren nydelse at blade dem igennem. Genkendelsens glæde er stor, når man ser billeder af den imponerende Puch Flagskib og ikke mindst den hidsige og spændstige Yamaha SS fra de tidlige halvferdsere. SS-modellen kunne køre sindssygt stærkt. Jeg har faktisk aldrig haft en knallert, der kunne køre stærkere. På sine gode dage var den helt oppe omkring 110 km/t. Det var der ikke mange knallertes, der kunne gøre efter. Vist nok kun en Everton med det helt store, vandkølede 18,5 hk tunsæt, som man kunne købe i Østen. Efter sigende var den helt oppe på 130 km/t. Men sådan en har jeg desværre aldrig haft. Og nu er det for sent. Øv!

Peter Henningsen

Erling Møller & Lars Møller: Man er vel hardbo – : 600 års familiekronike fra Nordvestjylland, bd. 1-2. Rigt illustreret. Udg. af Fondet til udgivelse af en bog om slægten i 1900-tallet fra Balleby og Krabbesmark 2004, hhv. 612 og 444 s., 495 kr.

Det foreliggende værk må betegnes som en lokalhistorisk kraftpræstation baseret på lærer Erling Møllers livslange indsamling af kildemateriale om sin slægt fra det nordvestlige Jylland. En imponerende genealogisk viden er i det foreliggende værks bind 1 formidlet af sønnen, journalist Lars Møller, der har skrevet en familiekronike, som i tid strækker sig fra senmiddelalderen til nutiden. Rummet er det nordvestlige Jylland centreret omkring Skodborg-Vandfuld herreder med købstaden Lemvig som fikspunktet, men afstikkere tages til blandt andet Thy, idet Møller-slægten stammer fra Morup Mølle. Den efterhånden forslidte kronikebetegnelse, der kan gøre historikere en smule betænkelig, fordi den oftest ikke gør krav på faglig dokumentation på samme niveau som

faghistoriske undersøgelser, er i dette tilfælde velvalgt netop fordi det er fortællingen, der skaber værkets sammenhæng for læseren. Men vel at mærke fortællinger med velfunderede rødder i det kildemateriale, som Erling Møller har gravet frem med en sjælden set ildhu i ikke blot alle tilgængelige arkivtyper, men også på museer, hos private o.a. Man fornemmer således, at alle tænkelige kinkelkroge er afsøgt i jagten på kildemateriale til belysning af det store slægtsnetværk dette arbejde blotlægger.

Resultatet er blevet en slags vestjysk Danmarkshistorie, fordi det kronologisk opbyggede værk i sin fremstilling på eksemplarisk vis afspejler en langt større historie uden at det føles som en kunstig faglig legitimering. Genren er langt fra ny: som et lignende fremragende eksempel fra samme region kan nævnes Viggo Kamp Nielsen *Købmændenes tid. En vestjysk slægt gennem 350 år (2000)*, der til dels udfolder sig i samme miljø og periode som *Man er vel hardbo...*. I disse år får denne del af Nordvestjylland således opbygget et personalhistorisk fundament til fornøjelse for ikke blot lokalhistorikere men tillige på et niveau, der gør disse arbejder meget nyttige for dyberegående historiske undersøgelser i kraft af afdækningen af de detaljer, der i sidste ende er nødvendige for at kunne tegne det hele og komplekse billede af en regions historie.

Bogens fortællinger fordeler sig tidsmæssigt med fem kapitler om 14-1500-tallet, tolv om 1600-tallet, 26 om 1700-tallet, 23 om 1800-tallet og 29 om 1900-tallet og frem mod vor egen tid. Derved afspejler værket den kildesituation, man som lokalhistoriker uundgåeligt løber ind i. Kunststykket er naturligvis i foreliggende tilfælde at binde fortællingerne sammen, og her er genealogien en oplagt mulighed. Der skal imidlertid mere til i form af det nødvendige overblik til også at inddrage den store verden og dens tilskikkelser. Disse forudsætninger er i foreliggende arbejde i orden, og kombineret med en episk fremstillingsform lykkes det at gøre Møller-slægtens historie til en slags folkets danmarkshistorie set fra Nordvestjylland, hvilket da også understreges af valget af fængende kapiteloverskrifter, der appellerer til læserens nysgerrighed og gør det svært at lægge bogen fra sig. Eksempelvis: Hekseafbrændingen i Bodils Hul, Alkymistens højre hånd, Morten Klog og Poul Eliasens genfærd, købmandsfejden på Breinholt, Arbejder på kongens klædefabrik, Tøffelhelten fra Matstrup, Vestjyske svinedrivere, Madam Balleby og hendes kloge mænd, Missionen frelste synderne og havet tog resten, Esbjergs første netværkere, Den demokratiske kvindegymnastik, Coca-Colas danske pionerer, Da badelivet kom til Vinkelhage, PH om Knud

Agger, Hans Kirks passiar med Marie Møller og Skylden gik i arv.

De nævnte eksempler illustrerer, hvor vidt man kan komme omkring med udgangspunkt i en regional personalhistorisk undersøgelse. Samtidig har man dog en fornemmelse af, at der har været mere initiativ og udsyn i dette slægtsnetværk end sædvanligt for det nordvestjyske bondemiljø, der ikke har fostret mange socialistiske gårdejere som Jens Christian Møller på Krabbesmark. Lige så vel som det store handelsnetværk omkring Breinholt-slægten, som Møller-slægten var indgiftet i, om ikke var atypisk i studehandlerkredse, så dog kun i få tilfælde udviklede sig så gennemført og eksemplarisk.

Man er vel hardbo... er grundlæggende historien om et stort slægtsnetværk, hvorfor genealogien da også skal have sin ret i fremstillingen. Den præsenteres meget fornuftigt særskilt i værkets bind 2, der indeholder en anetavle med godt 50 uddybende kapitler omkring nogle af forfatternes aner, dels omkring 250 efterslægtstavler, der dokumenterer grundlaget for værkets personalhistoriske skelet men samtidig også giver et spændende sociologisk billede af de sociale netværk regionens bedrestillede bondefamilier dannede. For selv om *Man er vel hardbo...* også skildrer egnens sociale, politiske og åndelige yderpunkter, der til tider overrasker ved sin ekstremisme, så er det dog regionens bedrestillede lag af gårdmænd og proprietærer, der i kraft af en igennem generationer næsten arvelig evne og vilje til at agere handelsbønder på det regionale marked, tegner bogens primære linie. Navne som Breinholt, Stokholm, Kastberg, Agger m.m. myldrer så mangfoldige i værket, at det næsten er umuligt at skille dem ad endside placere dem på rette plads. Følgende citat illustrerer problematikken: *"Ikke nok med, at Christen Breinholt og Ane Kirstine Breinholt var dobbelte fætre og kusiner – på både faderens og moderens side. Christen Breinholts mormor var også Ane Kirstine Breinholts mormor, som var søster til begges oldefar på fædrenes side. Og Christen Breinholts morfar var også Ane Kirstine Breinholts morfar, som var bror til begges oldemor på fædrenes side. Man kan også beskrive det på denne måde: Deres mors farfar var også deres farfars morfar, ligesom deres mors morfar var deres farfars farmor"* (bind 1, s. 284). Det er stærk kost for den sagesløse, ligesom forfatterens ønske om hele tiden at placere de nævnte personer i anetavlesammenhæng kan være overvældende. Blot et enkelt, men typisk eksempel fra fortællingen om en retssag i 1710: *"Blandt de mange indkaldte vidner var også Jakob Jensen (søn af ane nr.474) fra Blogsgård og Gregers Jensen*

"Krabbe" (søn af ane nr.272) i Nissumboel" (bind 1, s.138). Vel er det til dels genrens vilkår, men af hensyn til en bredere læserkreds burde denne praksis måske modereres.

I et så omfattende og navnetungt værk som dette vil fejl uundgåeligt forekomme. I bind 1, s.48 henvises til et kalkmaleri i Holstebro sognekirke forestillende to vildmænd, der holder den sidste katolske Ribe-biskops våben med de tre roser foruden hans bispehue. At bruge de nævnte vildmænd som indicium for, at *"Vestjyderne var før kristendommen vilde hedninge..."*, turde ikke blot være en noget povet fortolkning; værre er, at kalkmalerierne ikke har eksisteret siden 1906, da den gamle sognekirke i Holstebro blev nedrevet. Det er også overdrevet i forbindelse med Christen Olesen til Gudum Kloster at skrive: *"Han var i 1842 forfatter til et afsnit af bogen Hornquegets Opdræt, Røgt og Pleie paa Vestkanten af Jylland"* (bind 1, s.187), for det var justitsråd S.A. Fjelstrup, som skrev nævnte skrift, der publiceredes af Landhusholdningsselskabet. Olesen bidrog med en fem siders indberetning om sin praksis som studeopdrætter, som Fjelstrup herefter indarbejdede i sit hæfte. Om stamfaderen Mads Christensen i Morup Mølle i Thy hedder det: *"– og var der problemer, kunne herremanden straffe hovedbønderne, som det passede ham. Prygl var en daglig foreteelse"* (bind 1, s. 210-11). Vel var det ej – denne del af mytekomplekset i dansk historie overlever åbenbart fremdeles. Mads Christensen var tilfældigvis netop fæster under Vestervig Kloster, der tilhørte slægten Moldrup, hvis første ejer af godset, Peder Nielsen Moldrup, faktisk blev idømt en meget streng straf for at have ladet en af sine fæstebønder sidde i "den polske buk". Derfor var man endnu i 1970erne i Vestervig imod at kalde en vej op efter denne "bondeplager", der ellers i merkantilismens ånd på flere måder havde været en foregangsmand i økonomisk henseende.

Slægten Ingwersen omtales i forbindelse med kapitlet om Breinholt'erne som studehandlere som en af de vestjyske handelsslægter (bind 1, s. 267). Netop Ingwersen-slægten var udpræget østjysk med Kolding-egnen som sit kerneområde, og medlemmer af slægten handlede ikke i Vestjylland. En stærk regional opdeling af markedet mellem de forskellige handelsnetværk kendetegnede netop branchen. Eneste forbindelse mellem Ingwersen-slægten og de vestjyske handelsslægter er Jonas Casimir Ingwersens ægteskab med Ane Margrethe Breinholt fra Damsgård på Mors. I øvrigt var hendes søster Mette Breinholt var ikke som det anføres (bind 1, s.275) gift med Søren Refsgaard (staves korrekt Revsgaard) men derimod med dennes nevø Søren Revsgaard Jørgensen, som

var søn af handelsmanden Hagen Jørgensen til Tangsgård. Herregården Hindsels hedder ikke "Hinsel" som det anføres to gange (bind 1, s. 286). Og endelig kan man spørge sig, hvorfor der i forbindelse med et afsnit om *Slægtens kyster, puld og parykker* skrives, at "vi har ingen viden om deres brug af hverken parykker eller hovedbeklædning" (bind 1, s. 364), når man ellers flittigt henviser til Niels Buch Breinholt's erindringer, hvori nøje beskrives, hvorledes Niels Munch Breinholt faktisk gik med paryk eller toupe? (Breinholt: *Vestjyde og verdensmand*, s. 85).

I flere tilfælde er de bibliografiske oplysninger utilstrækkelige – det er således ikke nok at henvise til en årbog og anføre sidehenvisning, men hverken artikeltitel eller forfattere, f.eks. bind 1, s. 24, note 1; og s. 362, note 17. På samme vis citeres fra Niels Buch Breinholt's erindringer *Vestjyde og verdensmand* uden sidehenvisninger (bind 1, s. 272) – anmelderen har på fornemmelsen, at der flere gange citeres fra en kopi af originalmanuskriptet (bl.a. bind 2, s. 227), hvilket kan undre, når der foreligger en trykt udgave, som forfatteren da også ellers anvender. I forbindelse med netop Breinholt's erindringer ville det være passende at stave den ene redaktør's navn på samme måde hele vejen igennem, da han utvivlsomt er én og samme person (bind 1, s. s. 277, s. 320). Det forekommer også underligt, at Salomon Frifelts bog *Ad jyske veje sønderud* i samme kapitel citeres fra såvel førsteudgaven fra 1934 som tredjeudgaven fra 1957 (bind 1, s. 277, note 6 og note 27).

Man er vel hardbo... har været et meget personligt projekt for familien Møller. Denne type historieskrivning er langt fra den letteste, fordi det kræver et følelsesmæssigt engagement, som man da også tydeligt fornemmer, har været en bærende kraft for især Lars Møllers store arbejde med dette bogværk. Denne åbenhed bør påskønnes, om end de sidste kapitler i bind 1 i deres ærlighed er så hudløse, at det nærmer sig bekendelseslitteratur med overskrifter som *For min mors skyld*, *Til minde om min pap-søn* og *For fars skyld*. Som udenforstående læser kan denne nærhed være svær at forholde sig til, akkurat som man som historiker bliver en smule skeptisk, når man læser følgende fra kapitlet *De vægte børn*: "Noget helt andet er, at Kai Møller fra sine unge dage har et barn fra en anden forelskelse, en søn ved navn Henning Trillingsgaard, der voksede op i Fabjerg med sin mor og stedfar. Kai har aldrig opsøgt ham, fordi han ikke vil trænge sig på, hvis ønsket om kontakt ikke er gensidigt. Han fortalte dog for et par år siden sine andre børn om deres bror – så de er forberedt på, at der bliver en ekstra arving, når den tid kommer" (bind 1, s. 501f.). Grænsen mel-

lem det private og det offentligt interessante forekommer her at være overskredet, også selv om man forudsætter, at skildringen er sket i overensstemmelse med "offeret".

I en discounttid er det en fornøjelse at sidde med *Man er vel hardbo...* i hænderne. Der er valgt en god papirkvalitet, og værkets layout er klassisk og befriet for moderne tiders uskik med at skulle vise samtlige computerens grafiske muligheder. Dertil kommer, at Erling Møllers søn, Christen Møller, har udført et betydeligt arbejde med indsamling og redigering af billedmaterialet, der i mangfoldighed langt overstiger det sædvanlige for genren. Billedteksterne er informative, til tider hele små historier, om end kildeangivelser for originalerne i nogle tilfælde mangler, f.eks. kortet i bind 1, s. 384, og Kristen Bjerres oliemaleri af *Den jyske bevægelse* (bind 1, s. 403), der befinder sig på Lemvig Museum. Heller ikke kilden til billedet af Smithfield-markedet i London (bind 1, s. 274) er anført, selv om billedteksten er en ordret afskrift fra gengivelsen af samme billede i Niels Buch Breinholt's erindringsbog *Vestjyde og Verdensmand*. Det forekommer også mindre heldigt ved gengivelsen af en gravsten fra Gudum Kirke, at stenens inskription for at hjælpe læseren er trykt i spalten ved siden af billedet, når man med egne øjne kan læse stenens tekst, og her må konstateres at afskriften ikke er korrekt.

De her nævnte forbehold må kun opfattes som petitesser i forhold til helhedsindtrykket af det stofmættede og meget velskrevne værk, der fremover vil stå som ikke blot et hovedværk i Nordvestjyllands personalhistorie, men samtidig for historikere med interesse for regionalhistorie også vil blive et nyttigt hjælpemiddel. Selv glæder jeg mig til at læse *Man er vel hardbo...* én gang til som ren lystlæsning.

Esben Graugaard

Lars Bo Kaspersen & Flemming Mikkelson (red.): Historisk sociologi – mødet mellem historien og samfundsvidenskaberne. Forlaget Sociologi 2004, 432 s., 328 kr.

Siden historiefaget blev institutionaliseret og professionaliseret i slutningen af 1800-tallet har der været kamp om at definere faget indadtil samt i forhold til tilgrænsende fag. Forfatterne bag antologien *Historisk sociologi* har sat sig for at nedbryde murene mellem historiefaget og en række samfunds-faglige retninger. Uundgåeligt betyder dette også opbyggelsen af et nyt

videnskabeligt paradigme, der skal styrke både samfundsfagene og historiefaget ved at tilføje førstnævnte historiske empiriske dimensioner, og sidstnævnte samfundsfaglige metoder, synteser og teorier. Bogens forfattere er inde i et klassisk dilemma, der knytter sig til de fleste forsøg på at skabe nye måder at tænke videnskab på. I og med at man skriver sig op imod en eller flere retninger (i dette tilfælde den perspektivløse historieforskning og den historieløse samfundsvidenskab), er det også nødvendigt at konstruere de skoler man angriber, hvis man vil vise hvori forskelligheden mellem "det gamle" og "det nye" ligger. Dette er måske noget af grunden til at der til tider fremkommer generaliseringer, der kan få sveden frem på panden hos undertegnede. Og bravo for det! På den måde fungerer antologien som et oplæg til debat om hvad historie og samfundsfag er for nogle størrelser, hvor de kommer fra og hvor de skal hen.

Kernen i historisk sociologis (og forfatterernes) selvforståelse er, som Flemming Mikkelsen forklarer det, viljen til at sætte sig større mål, vanskeligere og mere omfattende spørgsmål samt at love mere og tage større risici. Dette er et forfriskende og sympatisk mål med adresse til den ekstreme skepticisme. Formålet med antologien er at beskrive de sidste ca. 30 års erodering af grænserne mellem samfundsfaglige retninger og historiefaget, samt at bidrage til denne udvikling. Tre scient.pol'ere, tre sociologer, to historikere, én etnolog og én cand. oecon. har slået sig sammen om at give nogle løsningsforslag på denne opgave.

Redaktørerne Lars Bo Kaspersen og Flemming Mikkelsen, uddannet indenfor henholdsvis sociologi og statskundskab, sætter i indledningen de overordnede rammer for antologien. Formålet er ikke blot at opfordre til interdisciplinære indlån mellem samfunds og humanvidenskaberne, men at medvirke til at skabe en "tredje vej" – en historisk sociologi som en egen metodisk og empirisk forskningstradition. Opgaven angribes fra to vinkler: I de første fem kapitler berøres forholdene mellem forskellige kernediscipliner indenfor samfundsvidenskaberne og deres betydning for og indflydelse på historiefaget. I de seks sidste kapitler berøres nogle af de empiriske kerneområder som har været genstand for historisk-sociologisk analyse.

Indledningsvis giver den ene af bogens redaktører, dr. scient. pol. Flemming Mikkelsen sit bud på udviklingen indenfor henholdsvis historiefaget og samfundsvidenskaberne. Det vises hvordan fagenes forskellige historiske forudsætninger og forskellige anvendelsesområder har været med til at skabe det skel mellem

historisk og samfundsfaglig analyse som det er antologiens mål at være med til at nedbryde. Mikkelsens analyse bygger på den ene side på et materialistisk grundlag hvor levevilkår, markedsøkonomi, proletarisering og befolkningsvækst sammenkædes med udviklingen af videnskaberne i anden halvdel af 1800-tallet, således at sidstnævnte er betinget af de førstnævnte. Det er de materielle vilkår som skaber nødvendigheden af samfundsfaglige analyser, og dermed også grunden for den videnskabelige udvikling. På den anden side beskriver han senere hvordan historisk sociologi fra 1960'erne og frem har været under påvirkning af de ideologiske og politiske strømninger, og griber altså her til en mere idéhistorisk og magtteoretiske årsagsforklaring. Der er for så vidt ikke noget galt i at pege på flere årsager til udviklingen, tværtimod er det vel ønskeligt især i lyset af antologiens plurale metodiske tilgang, men det står desværre ikke klart hvorfor de forskellige forklaringsmodeller tages i brug når de gør.

Knud Knudsen følger op med en introduktion til socialhistorien, fra dens opkomst i slutningen af 1800-tallet og frem til i dag. Som en reaktion på "statshistorie" – historie om det politiske felt, de store mænd, kongerne og eliten, og ofte også et udtryk for de samme gruppers historiesyn – ønskede socialhistorikerne at fokusere på folket, det daglige liv og "det sociale rum". Knudsen følger udviklingen i socialhistorie op gennem 1900-tallet, og kommer ind på de vigtigste internationale og nationale hovedlinier. Han forklarer lidt paradoksalt fraværet af en selvstændig socialhistorisk forskningstradition i Danmark med, at det statshistoriske monopol ikke har været så stærkt indenfor landets grænser som i udlandet, og der derfor ikke har været behov for den samme reaktion. Tværtimod har danske historikere siden Erslev beskæftiget sig med socialhistoriske emner og problemstillinger. Man kunne argumentere for at dette netop vidnede om en socialhistorisk retning, men Knudsen differentierer meget fint mellem det socialhistoriske genstandsfelt, og så den egentlige syntesefremstilling hvor de socialhistoriske metoder og teorier har været anvendt. Det er sidstnævnte som har manglet i Danmark.

En forsker som dog ikke kan anklages for mangel på metodisk og teoretisk tværfaglige analyser er kulturhistorikeren Palle Ove Christiansen. Han giver i tredje kapitel sit bud på historisk antropologi, en disciplin som han selv i mange år har arbejdet indenfor. POC redegør for disciplinens udvikling fra den spæde start i 1950-60'erne, over slut 70'ernes fokus på perifere eksistenser, dagligliv og mentaliteter, til 80'ernes forkærlighed for de små historier og

den episke fremstilling. Det der i indholdsfortegnelsen kun er et *Studie af kultur mellem science og humaniora*, er i overskriften på kapitlet blevet til et *Studie af mennesker og kultur*.... Selvfølgelig en lille ærgerlig fejl, men også en god reminder om at POC arbejder netop handler om *mennesker* og deres kultur, ikke kun et strukturelt kulturbegreb løsrevet fra sin daglige kontekst.

POC er ikke nogen jubeloptimist, når det kommer til mulighederne for historisk antropologi. Han påpeger vanskelighederne ved at sammenføre to fag med så forskellige faghistorier, og hvordan dette bl.a. kommer til udtryk i ukritiske indlån af funktionalistiske og strukturalistiske tilgange og begreber fra antropologien. Når det er sagt tilslutter POC sig dog også antologiens credo om større mål og større risici, der er efter hans overbevisning meget at hente i historisk antropologiske undersøgelser på trods af vanskelighederne.

I antologiens sidste 6 kapitler forlades de overordnede teoretiske overvejelser til fordel for fokus på en række centrale tematiske kerneområder indenfor historisk sociologi. Statskundskaber Jakob Alsted lægger ud med en analyse af de store strukturer i statens historie. Han sammenkæder således politologi og historie som det opfordres til af historikeren Flemming Just i det foregående kapitel *Samtidshistorie og politologi*. Alsted forklarer udviklingen af statens historie mod den moderne europæiske nationalstat med en *rational choice*-inspireret logik: Det kan simpelthen betale sig! Artiklen kan således ikke undgå at blive en fejring af nationalstatens fordele: Flere materielle og menneskelige ressourcer.

Et bredt relationistisk statsbegreb anvendes i den næste artikel af sociolog Lars Bo Kaspersen. Her ses stater som eksisterende i kraft af omverdenens (andre staters) accept, og i kraft af dens formåen til at forhindre ekstern intervention. Ud fra dette teoretiske perspektiv er det, som Kaspersen nævner, i bestemte historiske sammenhænge muligt at politiske sammenslutninger som byer og mafiabander kan høre ind under denne definition, for så vidt at de ikke er underlagt nogen anden overmyndighed og kan forhindre fjender i overtagelse af deres domæner. Dette får undertegnede til at overveje om Københavns Christiania på tidspunkter i dets 30-årige eksistens har sva-

ret til denne form for statsdefinition? Måske et spørgsmål for Kaspersen at tage op? Kaspersen afviser det modernistiske og evolutionistiske perspektiv der tager udgangspunkt i nationalstaten som statsformernes sidste holdplads, og derfor går tilbage i historien for at finde dens oprindelse. I stedet gør Kaspersen brug af en såkaldt prospektiv analysemetode, der starter på et givent tidspunkt i historien (i dette tilfælde middelalderen) og derfra følger forskellige former for statsformer og statssystemers udvikling. Denne metode er mere følsom overfor tilstedeværelsen af en kompleks sammensætning af statsformer igennem tiden, og på den måde mere historisk-empirisk sensitiv. Dermed får man som læser et sundt perspektiv på den statsform vi lever under, dens historiske forudsætninger og dens unge historie, og bliver mindet om at den måske ikke varer for evigt (og ej heller har eksisteret altid, hvis nogle skulle lide af dén vildfarelse).

Man kunne generelt have ønsket sig mere ligevægt mellem antallet af samfundsvidenskabeligt uddannede og historieuddannede forfattere, ligesom også redaktionen kunne have bestået af én fra hver "lejr". Historikerne er således i undertal med to mod otte (hvis POC som etnolog tilregnes de samfundsvidenskabelige). Om dette afspejler en større vilje blandt samfundsfaglige til at udøve historisk sociologi er ikke til at sige, men der er ingen tvivl om at historiefaget og samfundsfagene kan være til lige stor gensidig nytte.

Antologiens opdeling i fem kapitler med fokus på teoretiske problemstillinger og seks kapitler med fokus på tematiske kerneområder indenfor disciplinen giver en god fornemmelse for historisk sociologi både som en teoretisk konstruktion og som en metodisk-empirisk forskningstradition. Opfordringen til tværfaglighed er ikke ligefrem ny, som det ellers fornemmes når der på bagsiden skrives: *"De snævre faggrænser står for fald, og grænsen mellem traditionelle fagdiscipliner som sociologi, historie, antropologi og økonomi kan ikke længere opretholdes"*. Nyskabende eller ej, så er antologien med til at rette et nødvendigt fokus på de mange fordele, som kan komme ud af interdisciplinære undersøgelser mellem historie og samfundsfag. For det skal der lyde en stor tak herfra.

Lars Vangen Christensen